

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Філологічний факультет
Кафедра філософії та культурології**

**МУДРІСТЬ ЯК ЦІННІСНО-СМИСЛОВА
ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

Здобувач 608 групи спеціальності
033 Філософія, ОПП Філософія
Зубатюк Дмитрій Юрійович

Науковий керівник:

кандидат філософських наук, асист.
Григорків-Коротчук Ірина Романівна

Рецензент:

К.ф.н., доцент Радзиняк Т.І.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри філософії та культурології
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ Ольга Рупташ*

Чернівці – 2023

phil_2023_089

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ (ABSTRACT)	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МУДРОСТІ У МІФІ ТА РЕЛІГІЇ	8
1.1. Мудрість як смисло-життєва і практична основа міфу.....	8
1.2. Сакральність і утаємниченість мудрості в релігійних ученнях.....	25
РОЗДІЛ 2. НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ WISDOM RESEARCHERS	36
2.1 Метафізика мудрості: провідні ідеї та ціннісно- мотиваційні аспекти	36
2.2 Особливості міждисциплінарних <i>wisdom researchers</i> : стратегії та результати	49
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	63

Анотація

Зубатюк Д.Ю. Мудрість як ціннісно-смилова основа філософії.

Робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 033 «Філософія». Чернівецького Національного Університету ім. Юрія Федьковича 2023

Магістерська робота присвячена вивченню та аналізу ролі мудрості як ціннісно-смилової основи філософії. У роботі розглядаються основні аспекти поняття мудрості, її еволюція та взаємозв'язок з філософськими парадигмами різних епох. Особлива увага приділяється аналізу філософських традицій та шкіл, які визначають мудрість як ключовий елемент своєї концепції. У роботі визначається сутність поняття мудрості, враховуючи різноманітні підходи до його тлумачення в історії філософії, аналізу розвитку мудрості в різні історичні періоди та в контексті релігійних і культурних змін. Був сформульований висновок, щодо ролі мудрості як ціннісно-смилової основи сучасної філософії, а також вказуються можливі напрямки подальших досліджень у цьому напрямку - *wisdom researchers*. Робота спрямована на розширення розуміння філософії та її взаємозв'язку з поняттям мудрості як важливого філософського концепту.

Ключові слова: мудрість, цінності, сенс життя, етика, мотивація, мудрець, *софіологія*, *wisdom researchers*, *любомудріє*, *фронезис*.

Zubatyuk D.Y. Wisdom as a value-semantic basis of philosophy.

Work for obtaining a master's degree in specialty 033 "Philosophy". Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University 2023

The master's thesis is devoted to the study and analysis of the role of wisdom as a value and semantic basis of philosophy. The work examines the main aspects of the concept of wisdom, its evolution, and its relationship with philosophical paradigms of different eras. Particular attention is paid to the analysis of philosophical traditions and schools that define wisdom as a key element of their concept. The paper defines the essence of the concept of wisdom, taking into

account various approaches to its interpretation in the history of philosophy, and analysis of the development of wisdom in different historical periods and the context of religious and cultural changes. A conclusion was made about the role of wisdom as the value and semantic basis of modern philosophy, and possible directions for further research in this area by wisdom researchers. The work is aimed at expanding the understanding of philosophy and its relationship with the concept of wisdom as an important philosophical concept.

Keywords: wisdom, values, meaning of life, ethics, motivation, sage, sophiology, wisdom researchers, curiosity, phronesis.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис)

ВСТУП

У стародавні часи, коли наука не була ще диференційована, філософія обіймала собою всі галузі знання. У буквальному значенні Філософія перекладається як «любов до мудрості», або, як казали у Київській Русі, «любомудріє».

Цей термін дає можливість розглядати філософію як мудрість, як знання «софійного» типу. Проте філософія постає мудрістю лише «в ідеалі», в реальному житті вона являється постійним прагненням до мудрості, пристрасним бажанням її освоїти, досягнути, любов'ю до її шляху. Філософія в цьому плані виступає у ролі своєрідного мистецтва, яке проявляється у вмінні «вчити мислити», вмінні читати сенсі які закладені в тексті та на сторінках світу, а не лише розпізнавати її буквальный сенс, полягає у вмінні творчо та нестандартно мислити.

Проте, це ще повноцінно не розкриває її сутності, оскільки одної любові до мудрості недостатньо для того, аби стати філософом, хоча це і є основною та важливою умовою філософствування. Крім того, залишається відкритим питання: «Що таке мудрість?». Самі філософи відповідали на нього по-різному і мудрствували кожен по-своєму, з чим і пов'язане різне розуміння філософії. Тому і постає важливе питання зрозуміти як поняття мудрості вплинула на філософію, та стало її основою.

Актуальність дослідження (постановка проблеми). Аналіз сучасної філософської літератури та течій, свідчить про те, що філософія впродовж останніх трьох та навіть чотирьох століть мало займається аналізом поняття *мудрість*. Не зважаючи на те, що в давнину мудрість розглядалась як такі знання, котрі вкрай важливі для визначення добра, осмислення того, що погане, а що ні, і для того, щоб вести моральний, праведний спосіб життя. Та нажаль, про мудрість почали забувати, зараз ідея мало згадується в сучасній філософії. «Поняття мудрості здебільшого ігнорується сучасними філософами» [див. 48].

Як так сталось, що поняття яке дало сенс науці та не зникло з лав сучасного життя, почало врешті-решт майже зникати з мапи філософії. Зараз у більшості сучасних філософських словників і енциклопедій це поняття або відсутнє, або займає дуже незначне місце. Невже це зв'язане з повним осмисленням поняття, або навпаки з тим, що людям важко стало розуміти, що ж на сьогоднішній момент є добрим, а що поганим, і яка саме мудрість має бути у світі сучасних технологій, роботів та штучного інтелекту.

Незважаючи на це, необхідно не забувати про те що осмислення ідеї мудрості стоїть невід'ємним процесом в філософські науці. Тому вивчення цього питання є вкрай важливим, задля уникнення забування власного коріння та відходу від канонів. Мудрість дофілософична і постфілософична, вона вічна як саме життя. Вона багато що придбала, багато чому навчилася. Філософія ще багато чого може досягнути вивчаючи свою основу «Мудрість».

Ступінь розробленості. У цьому дослідженні ми аналізуємо стан сучасного філософського дискурсу з цієї проблеми (визначаються провідні концепції, напрямки, школи, релігії в межах, яких розглядалися окремі аспекти розв'язуваної проблеми). При цьому спираємось на дослідження як українських мислителів (М.Вулевич, М.Козловець, Л.Міщиха, О.Наконечна, О.Огірко), так і світових (Д.Робсон, М.Арделт, Дж.Глюк, І.Гросман, Е.Кросс, Р.Стернберг, У.Штаудінгер, Дж. Вебстер). Важливе значення у дослідженні феномену мудрості мають релігійні тексти і сучасні міждисциплінарні *wisdom researchers*.

Об'єкт дослідження: Об'єктом дослідження постає мудрість як культурний, релігійний та філософський феномен.

Предмет дослідження є ціннісно-сміслові аспекти феномену мудрості.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у вивченні мудрості як невід'ємної частини філософії.

Завдання дослідження.

1. Дослідити генезу розвитку і становлення мудрості у міфологічній системі.
2. Проаналізувати розуміння мудрості у трьох світових релігіях.
3. Визначити поняття мудрості, його метафізичну структуру.
4. Дослідити сучасні міждисциплінарні моделі вивчення мудрості .

Методи дослідження. Були використані теоретичні методи такі як аналіз проблеми на підставі вивчення наукової літератури: спостереження, порівняння, абстрагування, систематизація та узагальнення одержаної наукової інформації, аналіз документів, аналіз вмісту текстів – герменевтичний. Для співставлення основних міфологічних та релігійних моделей мудрості було використано компаративістський метод. Ці методи використовувались, задля достовірного розумінні та опису дано тематики.

Структура і обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури, який налічує 60 найменування. Обсяг курсової роботи становить 68 сторінок.

Апробація результатів дослідження. Загальні результати дослідження висвітлено в участі на Всеукраїнській науково-практичній конференції – «Соціально-гуманітарні дискурси сьогодення: світоглядні та ціннісні аспекти» (Чернівці, 27-28 жовтня 2023 року).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в публікації тез у збірнику матеріалів науково-практичної конференції, які відображають результати наукової праці.

Зубатюк Д., Зубатюк М. Історико-філософський аналіз мудрості // Соціально-гуманітарні дискурси сьогодення: світоглядні та ціннісні аспекти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Чернівці, 27-28 жовтня 2023 року). – Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. 2023. С. 38-42.

РОЗДІЛ 1.

ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МУДРОСТІ У МІФІ ТА РЕЛІГІЇ

1.1. *Мудрість як смисло-життєва і практична основа міфу*

Ідея мудрості є у всіх культурах. Вона присутня ще у міфологічному світогляді і розкривається саме з смисло-життєвої та практичної сторони. Міф, як і легенди, перекази, бувальщини, байки, має свою явну і приховану сутність. У вступній частині розповіді слухач більш пасивно вбирає інформацію, а в підсумковій – має сам чи з підказками вловити мудрість. Тобто виявити основні зв'язки, проявити спостережливість, кмітливість і гуманні цінності.

У міфологічній картині світу мудрість є не просто однією з найбільш важливих чеснот, вона є самим божеством. Різні культурні традиції вшановували Бога Мудрість. Для одних релігійних систем вона була жіночим втіленням, для інших – чоловічим, іноді у подружій парі. Завжди мудрість була присутня при виникненні світу і встановленні його законів. Здебільшого божество мудрості мало також інші супутні і дуже важливі характеристики. Мудрість розглядалась як Сила, що несе Гармонію і Справедливість. А ще як Дар, тобто таке Уміння, що дозволяє розширити звичайні людські можливості. Мудрість – це важка, терпелива, виснажлива Робота, пошук кращого, ідеальнішого Знання.

Ті історико-культурні пам'ятки, які до нас дійшли, засвідчують неабиякі знання і далекоглядність їх творців. А пантеон із різних божеств і складних зв'язків між ними, вказують на багатий і різносторонній розвиток прихильників певної міфологічної системи. Тому в дослідженні буде розглянуто як пранаукові здобутки окремих народів, так і їх міфологічні уявлення, в яких відображаються основні концептуальні засади мудрості.

Також спробуємо намалювати портрет міфологічного мудреця. Найвищою людиною яка зуміла досягти глибини мудрості, у всіх культурах

були Мудреці, які мали різні назви, проте володіли одною і тою самою здатністю, підкорювати світ знань. Мудрець у багатьох культурах це не просто людина, до якої дослухались і яка багато чого знала, це особливо шановна людина, часто старійшина, котрий обдарований мудрістю, та якому приписується божественне походження. У Греції розрізняли «мудреців» (сім мудреців) та «любителів мудрості» філософів. Історично відбулось розмежування коли покоління «філософів» знаходи все нові поняття та досліджували світ. У Стародавньому світі західний термін «мудрець» часто був ідентифікований з поняттям «вчений». У традиційній культурі Індії також особливу роль грає мудрець – «Ріші», та великий мудрець – «махаріші», які більше асоціюються з вихователем, гуру та вчителем простого люду.

Істинний мудрець, згідно зі східним стародавнім уявленням, це людина яка володіє вмінням бути незворушним у радості і горі, він не відчуває гніву та не йде в полон страху, навіть коли його життя загрожують. Основною вимогою, яку покладали на мудреця: не плакати, не сміятися, а розуміти. В описі, складалось враження та образ святого мудреця, який майже не схожий на жодну іншу людину, повністю відрізняється від інших, позбавлений усіх людських якостей і властивостей які роблять людей недосконалыми. Ніякі слабкості, гріхи, нічого з людського йому не властиво. В розуміння людей, це був більше мешканець неба, ніж земного світу, не схожий на земних створінь з усіма людськими недоліками, обмеженістю і повсякденними, дріб'язковими, побутовими клопотами. Цей образ, дійсно, легко заперечити завдяки сучасному скептичному розуму.

У найдавнішій месопотамській міфології величність мудрості вшановувалась в образі божества Енкі (Еа) - одного з космічної тріади (поряд з Ану та Енлілем) найбільших богів. У дослідженнях М.Еліаде Енкі є прабожеством Землі, доброзичливим творцем прихильним до людей [див. 14]. Його мудрість проявляється в доброті й любові, у здатності знати наперед. Він розкриває людям таємниці винаходів і цим сприяє культурному

зростанню їхньої країни. Це бог хліборобства і ремесел, співу та магії. Енкі наділяє своїх шанувальників даром мудрості. Ще одним цікавим фактом про Енкі є те, що хоч він є уособленням мудрості, його часто описують у стані сп'яніння, схильного до примх та хитрощів. Серед асирійців побувала думка, що боги відкривали завісу незнання майбутнього вустами безумця або людини, яка перебувала в стані екстазу. Велику увагу приділяли сновидінням.

Трохи згодом у вавилонській міфології мудрість здобуває нове божество Набу – бог рослинності. Його символом були палички для письма і він вважався писарем головного бога – Мардука [див. 31]. Записаний Набу текст одразу ставав священним і незмінним.

Саме про Гільгамеша залишились писемні твори, записані на глиняних таблицях, які збереглися і дійшли до сучасного світу. Ці давні шумерські міста, уже на той час мали архітектурні ансамблі і храми, оригінальну кераміку з досить складними символами-малюнками, і навіть мали кодекс складених законів, яким необхідно було підпорядковуватись. Багато вчених та філософів, вважають що саме тоді, в глибоку давнину почалася робота людини над удосконаленням своєї душі.

У єгипетській долині Нілу зародилась могутня цивілізація Хеме («чорноземлі») – з високою технологією іригаційного землеробства, якому навіть сучасники дивуються, фараонами, які за їхніми віруваннями походили від богів, календарем, жрецькою езотеричною наукою, мурашником будівничих гігантських вражаючих архітектурним мистецтвом споруд. Це була цивілізація, в якій світ матеріальних, земних речей тісно поєднався з духовним та позаземним. Там жив видатний лікар, учений, мудрець і астроном Імхотеп у III тис. до н. е., що багатьом запам'ятався через заснування пірамідальної архітектурної форми в проектуванні царських поховань. Як можна побачити з рукописів того часу, єгиптяни чудово знали геодезію, астрономію, будівельну справу, розуміли поведінку ґрунтів та небесних тіл. Завдяки цим знанням вони зуміли спорудити, ансамбль

гробниць, а долаючи страх перед смертю, єгиптяни створили культ мертвих, вірячи в оживлення і воскресіння у новому житті в новій подобі згідно із заслуг у земному житті. Крім цього, вражає багатолікість нільських богів, які мали кілька імен і подоб – залежно від призначення і стосунків з іншими богами.

Цікавий тандем бачимо в давньо-єгипетській релігії. Єгиптяни вважали ідеальним союз мудрості й справедливості, тому розподілили її між подружжям Тота і Маат. Тот – бог часу, місяця, мудрості й писемності, який змальовувався з головою ібіса. Його основними характеристиками були справедливість і законність. Він винайшов письмо, виміряв усе в світі, записав це у священних текстах, сам охороняє їх і слідкує за дотриманням законності, вдаючись до магії. Завданням Тота є записувати справи людей і виступати їх захисником чи обвинувачем на замогильному суді. У цей вирішальний момент на вагах оцінювалось життя людини: на одній чаші страусове перо Маат, а на іншій – серце померлого. Маат – богиня істини, гармонії, рівноваги, знань, моралі та законів природи і суспільства. Вона є тим законом, за яким рухається світ. Її основне завдання – руйнувати хаос і брехню. У єгипетській культурі досі існує «принцип Маат», який означає правильність, законність і життя в істині. Символічною священною твариною Маат є бджола. Образ богині справедливості ліг в основу античного міфу про богиню правосуддя Феміду, яка також зображувалась із вагами.

У Давньому Єгипті мудрість мала велике значення і була однією з основ широти мислення. Для єгиптян вона була необхідною як для духовного, так і для соціального розвитку. Єгиптяни вірили в світ магії, богів, які керують всім живим та потойбіччям. Тому і не дивно що вини пов'язували цю основну концепцію з магичними ритуалами. Маги та жреці їхніх храмів володіли знаннями, до яких не було доступу простим громадянам країни. Ці знання давали їм певні привілеї, статус та навіть недоторканість у суспільстві. Магічні та ритуальні знання допомагали розгадувати та використовувати природні явища та сили.

Ще одним моментом, де була важлива мудрість для єгиптян це у переході до чистилища. Життя після смерті відігравала важливу соціокультурну роль в житті кожного єгиптянина, більшість з них була добре обізнана з переходом в інший світ. Вони вірили, що для успішного переходу до потойбіччя та подолання випробувань необхідна були знання та мудрість, яка відігравала часто вирішальну роль. Єгипетські жреці та вчені зафіксували свої знання та мудрість на папірусах, таких як «Книга мертвих», яка являється набором релігійних текстів, призначених для використання в процесі погребіння та після смертного життя. Ці тексти містять молитви, заклинання та інструкції для допомоги померлим подолати випробування в потойбічному світі та отримати спасіння [див. 20]. Ці та інші документи містили інструкції щодо духовного розвитку, підготовки до смерті та ритуалів, які безпосередньо пов'язувались з мудрістю людської душі.

Також єгипетські філософи пов'язували мудрість із знаннями про природу і астрономію. Для єгиптян було важливе розташування зір та сузір'я, переміщення небесних тіл та вплив їх на людську долю та життя. Вони були спостережливими астрономами і вивчали природні явища, мали знання про сонячний та місячний календарі, а також про рухи планет. Вважали, що мудрість людини полягає в тому, щоб зуміти організувати своє життя відповідно до написаного в природному світі принципу Маат.

Що ж до іншої цивілізації, а саме індуїстської, що зародилась на Індійському півострові, то тут коріння перших філософських узагальнень сягає найдавніших записів міфологічних текстів, які датуються III–II (1500–1000) тис. до н. е, так званих «Вед». Буквально тексти перекладаються як «знання» і містять релігійні й філософські роздуми, стародавні епосів «Махабхарата» і «Рамаєнна» та «Упанішади», розглядаюся питання про природу Брахмана (універсальної реальності) та Атмана (душі).

Як що копнути глибше, можна побачити що навіть у VIII ст. до н. е. ідеї давньоіндійської філософії значною мірою зберігають міфологічний характер (в Упанішадах), цей не дивно, так як навіть зараз культура Індії яскраво

переплетена з міфологічними текстами, знаннями та традиціями. В загальному значенні у міфологічному світогляді світ уявляється у безсвідомій художній формі, яка не розрізняє між дійсним та удаваним, а людина не відокремлена від навколишнього світу, навпаки, сам навколишній світ наділявся людськими якостями, пристосовувався до неї. Філософи старалась відшукати причину початку світу, що дало йому розвиток та звідки він походить і дати світу аргументоване обґрунтування. Тому філософію стародавнього світу часто називають космоцентричною, оскільки у неї домінує вивчення космосу, небесних тіл та визначення проблеми Всесвіту. Зрозуміло, що в різних куточках та різні філософи вирішують ці проблеми по-різному, інколи навіть взаємо заперечуючи. Так в стародавній індійській філософії можна побачити ідеалістичні рішення цього питання, наприклад у ведичній філософії, атомістично-плюралістичні (вайшешики) і матеріалістичні (чарваки-локаята), і дуалістичні (санкхя та йога), і навіть онтологічно негативні (буддисти).

Найбільш виразно та особливо очевидно своєрідність східної філософії знаходила свій прояв в розумінні сенсу життя людини, та можливостей досягнення щастя, призначення та можливостей, що пов'язано з відмінностями у світогляді Заходу та Сходу, зумовлених відмінностями у їх суспільному бутті та культурі. Суспільства стародавнього Сходу були традиційними, інколи навіть деспотичними. Орієнтація цих країн на традиції, звернення до минулого багато в чому визначили шлях філософської думки, яка на жаль на протязі багатьох сторіч, була змушена залишатись у замкненому просторі традиційних структур та була зайнята переважно їх тлумаченням та комплектуванням. А в розумінні людини традиційність цього світогляду знаходила прояв у тому, що моральний ідеал вбачався, як правило, у дотриманні саме традиційних загальновизначених норм, моралей та уставів. Деспотизм та кастова структура, що поширювались у суспільстві, настільки жорстоко детермінували особисте та суспільне життя, що практично не залишали надій на можливість звільнення від страждань у

реальному земному житті, за допомогою власних зусиль. Тому існувала увага до внутрішнього світу людини, її духовного удосконалення, так як вважалося що тільки так можна отримати те життя, якого омріяне. Завдяки цьому важливе було розуміння ідеалу життя як усунення від земних справ, зосередженість на поглибленому самопізнанні, самоаналізі та самоспогляданні.

Важливим для нас є те, що для давньоіндійського світогляду є характерною особливістю те, що в ньому відслідковується органічний процес переходу від міфологічно-релігійного світогляду до філософії. Давньоіндійські філософські школи можна поділити на дві групи, а саме: «ортодоксальні» (астіка), тобто ті, які спрямовані на висвітлення життя після смерті і підкреслюють авторитет Вед та «неортодоксальні» (настіка), тобто ті, які не визнають авторитет Вед.

В індуїзмі богинею мудрості є Сарасваті. Вона є персоніфікацією річкових вод, що дають життя, спраглих утішають, змивають зайве і ведуть до вічного блаженства. Згодом Сарасваті стає богинею правди, знання і мудрості, покровителькою мистецтв та музики. Їй присвячують гімни у Рігведі, навіть винайдення алфавіту й санскриту приписують їй. Богиню змальовують жінкою, що одягнена у білі строгі одязі - символ чистоти знань і переваги внутрішніх цінностей над зовнішніми, матеріальними [див. 8]. Як одне з найбільших божеств, Сарасваті має чотири руки, які вказують на її символічні сили: наукові знання, духовні якості, творчі можливості і зцілювальні таланти. Її присутність забезпечує текучість людським думкам у правильному руслі. Як покровителька слова, вона несе гармонію, порядок і елегантність у повсякденне життя, перетворюючи його на витвір мистецтва.

Мудрість – вишукана і прекрасна, влучна і милосердна. Вона подарувала Ганеші перо і чорнила і після цього юнак із головою слона став божеством успішних починань, усунення перешкод і богом вченості.

Пошанування Сарасваті забезпечує людей доброю пам'яттю і творчими здібностями. Не дивно, що її дуже шанували, складали різноманітні мантри і

практикували ворожіння. Вважалося, що виховання таких якостей як безтурботність, постійність, щирість, відсутність марнославства, простота, правдивість, незворушність, пристосованість, стресостійкість, смиренність, завзятість, цілісність, милосердя, шляхетність, великодушність, щедрість і чистота можуть дати безсмертя. Образ Сарасваті відображає духовний розвиток людини, прагнення до навчання і високих ідеалів. Навіть у буддизмі Сарасваті має своє втілення як бодгісаттва Манджушрі – просвітлена особа.

Більшість індійських філософських шкіл розвивають уявлення про мудрість як процес розвитку, або ж знання про абсолютну реальність, чи усвідомлення єдності душі й реальності. При цьому значну увагу приділяють медитаціям. Як можна побачити, світоглядний менталітет давньоіндійської філософії формує сприйняття реального предметно-речового світу як якоїсь химерної видимості певної омани, яка тільки через невігластво життєвої свідомості здається чимось справжнім. Така оманлива примара реальності полонить людину, відвертаючи її від справжнього порядку речей, в індійській філософській традиції позначається категорією «майя». Через це індійський варіант східної філософської парадигми розвивається навколо своєрідної філософської міфології, яка орієнтована на окультне переживання одухотвореності буття і практично байдужої до об'єктивно раціоналістичних методів розуміння реальності світу.

В іншій країні стародавньої цивілізації, багатій на філософську спадщину – Китаї розвиток релігійно-міфологічних уявлень припадає на початок 1 тисячоліття до н. е. Китайська філософія відрізняється від західній філософії в багатьох аспектах, включаючи свою історію, концепції та методологію. «У давньокитайській релігії відігравав важливу роль культ предків, що вірили, надає людям потрібний захист і щасливе життя» [15].

Об'єднання Китаю та побудова Великої Стіни вимагали неабияких зусиль, знань, клопіткої роботи і технологій. Найбільш видимий розквіт китайської філософії відбувається у період Чжаньо X-XI ст. до н. е. Його також часто називають «золотим сторіччям» китайської мудрості. В цей час

розвинулись та існувало аж шість основних шкіл: конфуціанство, моїзм, даосизм, школа закону «фа цзя», школа «інь-ян», школа імен «мін цзя». В цих школах домінувала практична філософія, пов'язана з проблемами управління, моралі та мудрості.

Найвагомішим було конфуціанство, яке перетворилось пізніше на офіційну ідеологію та зуміло зберегти цей статус долаючи всі перешкоди та зміни аж до Нового часу. Представники цієї школи - Кун-цзи, Сюнь-цзи та Мен-цзи. У центрі уваги вчення Конфуція, були взаємовідносини між людьми, проблеми виховання та управління у суспільстві. Він шукав ідеал не у майбутньому, а у минулому, відстоюючи при цьому культ предків. Він також описав та обґрунтовував це стверджуючи, що у стародавні часи на дрібниці не звертали такої уваги, а люди поводитись гідно, відрізнялись прямою, прагнули удосконалювати себе, уникали людей з грубими висловлюваннями та не хотіли бути такими. Зараз же, на його думку, люди не дотримуються цих принципів, навчаються за для видимості, а не за для самовдосконалення, займаються обманом, ганебним збагаченням, зганяють гнів на інших та не вміють виправляти свої помилки.

Конфуціанська етика спирається на такі поняття як «справедливість і сумісність», при якій людина повинна дотримуватися принципу справедливості в усіх відносинах і діях. Принцип «золотої середини» - найпоширеніше кредо – вимагав середини у поведінці людей між нестриманістю та обережністю, яку важко проте необхідно знайти. Також поширював учення про людяність, яка означає гуманність, доброту та взаємоповагу до інших. Людина повинна прагнути досягнути стану рен через розвиток своєї моральної природи і спілкування з іншими. Цей термін є найважливішою концепцією у конфуціанській етиці. В цій доктрині можна побачити важливість «Лі» - таке шанобливе ставлення до норм, обрядів і соціальних конвенцій, які регулюють поведінку людей в суспільстві.

За конфуціанством важливим є те, щоб людина слідувала цим правилам і виявляла повагу до інших. Важливим і був етичний інтелект і мудрість.

Людина повинна навчатися і збагачувати свій розум, щоб краще розуміти і вирішувати етичні питання. Служити вірно і добросовісно, дотримуватися своїх обіцянок і бути вірними своїм словам і діям. Конфуціанці також підкреслюють важливість самоконтролю і покори перед більш вищими авторитетами та старшими. Конфуціанська етика визнає важливість сім'ї як основної одиниці суспільства і встановлює ієрархію відносин між родинами та особами. В загальному конфуціанці вірять у постійний розвиток і самовдосконалення, які допомагають досягти вищого стану моральності. Ці понятті за вченням складають вірний шлях - Дао, якому повинен додержуватись кожний, хто бажає жити у злагоді з світом та з собою.

Конфуціанство акцентує на ролі моральності, традиційних сімейних відносинах, соціальній гармонії та лідерстві. Конфуцій вважав, що мудрість повинна супроводжуватись правильними моральними діями і спільними для людини та суспільства цінностями, такими як чесність, доброта, праведність, вірність і полягає в тому, щоб робити правильний вибір. Кун-Цзи підкреслював що розумне вирішення проблем, знаходження ефективних дій є важливою складовою морального і справедливого життя. Також він багато говорив про необхідність освіти, виховання та самовдосконалення особистості, яке зможе привести людину до мудрості та налагодить гармонію в суспільстві. «Не поговорити з людиною, достойною розмови, значить втратити людину. А говорити з людиною, яка розмови не достойна, – значить витратити слова. Мудрий не втрачає ані людей, ані слів» [26].

Учення про мудрість не оминули й війну, так Сунь-цзи, китайський воєначальник, військовий стратег (VI столітті до н.е.) був ще й філософом воєнного мистецтва і вчив про мудрість у стратегії та тактиці. Він підкреслював важливість адаптації, гнучкості до змінних умов та прихованості в мистецтві ведення війни. Вважав, що мудрість наділяє здатності змінювати свою стратегію і тактику відповідно до ситуації. Його рукопис «Мистецтво війни» містить багато важливих поглядів на мудрість під час воєнних дій, стратегію та воєнне мистецтво.

«Засобом, завдяки якому просвічені правителі та мудрі полководці виступали і підкоряли інших, а їхнє досягнення перевершували багатьох, було випереджуваче знання», - наголошується в трактаті [38]. Сунь-цзи вважав що знання є ключовим моментом для перемоги у битві, наголошуючи на важливості збору розвідувальних донних та ретельному вивченні ворога для розуміння його слабкостей і сильних сторін. Це дасть перевагу та зможе мінімізувати сильні сторони підкреслюючи слабкі. Не зважаючи на опис стратегій як виграти війну та важливість мудрого підходу до неї, він також вважав що тільки той хто володіє справжньою мудрістю, зуміє запобігати війні, якщо це можливо, і буде намагатися досягти перемоги без кровопролиття. А як що війни не уникнути то необхідно дотримуватись моральних і справедливих принципів в війні і в житті загалом.

Сунь-цзи вважав, що військовий розум, мистецтво та стратегія повинні бути спрямовані не тільки на досягнення мети, але й на перемогу в битві та війні з найменшими втратами. Він й зосереджував свою увагу що мудрість полягає і в розумному і обачному використанні ресурсів, зброї, сили та знань для досягнення своїх цілей. Адже володівши великою кількістю будь яких ресурсів, легко можна виграти, проте ще легше можна програти, як що не зуміти правильно ними розпорядитись. Його принципи воєнної стратегії залишаються актуальними і сьогодні, поклавши початок багатьом воєнним правилам та законам, навіть зараз вони широко застосовуються в різних сферах управління та стратегічного планування.

Нарівні з конфуціанством одною з найважливіших течій філософської думки у Китаї став Даосизм (або Таоїзм), який пізніше перетворився на релігійне вчення. Засновник даосизму є сучасник Конфуція Лао-цзи. Його головний твір – «Дао де цзин» у перекладі «Книга про Дао та Де», містить основні концепції про гармонію і розуміння. У ході історії та розвитку даосизм став більш релігійним і були створені релігійні обряди та пантеон богів і богинь. Релігійний даосизм включає в себе поняття "Безсмертних" і віру в природну довіру до Тао.

Даосизм мав змогу вплинути на багато аспектів китайської культури, включаючи медицину (наприклад, традиційну китайську медицину), мистецтво, космологію і навіть філософію й інші філософські школи поза межами Китаю. Особливість цієї школи полягає у тому, що крім традиційних соціально-моральних проблем тут на філософсько-категоріальному рівні розроблялись відповіді на питання об'єктивної картини світу, тобто проблеми буття та небуття, єдиного та різноманітного, становлення, й вже на ґрунті цього робляться висновки відносно суспільства та людини.

На сьогоднішній час даосизм існує в різних формах, включаючи філософські та релігійні варіанти, і він залишається важливою складовою китайської культури і способу мислення. Він практикується як філософська система, а також як релігія, і має великий вплив на традиційну китайську медицину, мистецтво і моральні цінності.

Важливо розуміти, що для східної філософії є характерним розмитість меж між людиною та природою у взаємовідношенні «людина – світ». А морально-етична тематика відверто домінує над натуралістично-емпіричною. Будучи переважно споглядальною філософією щодо різноманітних аспектів, таких як природного буття, цілісності та інших, східна парадигма головну увагу звертає на проблему постійного самовдосконалення людини, а не вдосконалення світу. Тут мудрість пов'язана з відчуттям людини гармонії у природі і універсумі.

В зороастризмі єдиною божественною сутністю є Агура Мазда – споконвічний творець буття, незмінний і мудрий. Власне його ім'я з праіранської мови означає Господь Мудрий. Оскільки він абстрактна сутність, то його не описують в антропоморфних образах. Та його чесноти є зрозумілими: добрий в помислах, найкраща правда, бажана влада, свята злагода, добробут і безсмертя [див. 51]. Він є охоронцем справедливості, другом людства, його поради безсумнівні й істинні. Агура Мазда – божество, в якому воля і знання є безмежними, і це робить його головним джерелом і добра і зла. Ще однією цікавою деталлю є використання імені божества у

відомій японській автомобільній марці «Мазда». На офіційному сайті компанії зазначено, що її назва походить від Агура Мазди – «бога гармонії, інтелекту й мудрості у найдавнішій цивілізації Західної Азії» [45].

На відміну від теплого клімату і родючих земель Єгипту чи Межиріччя, суворий клімат півночі Європи визначив чи не єдине джерело доходу для скандинавських мешканців – військові походи. Великого впливу надавалось війнам, самопожертві і смерті. Тому міфічні історії вікінгів часто звернені до тем мореплавства, подорожей, виживання, боротьби і слави. Їхні боги прихильні до хоробрих, винахідливих і сильних.

У скандинавській міфології мудрість є чеснотою найбільш грізного бога – Одіна. Верховний бог, бог смерті, влади, війни, поезії, перемоги і зцілення був Мудрим. Він любить втілюватись в образ старого сивобородого дідугана з крилатим капелюхом і палицею й мандрувати між людьми. Його прагнення віднайти мудрість настільки сильне, що він навіть пожертвував своїм одним оком, щоб напитися з джерела мудрості Міміра (Міра). Постійними супутниками Одіна є два ворона – Хугін (Думка) і Мунін (Пам'ять).

Історія з Міміром – давнім божеством знань і мудрості є відображенням військової сили, яка здатна безжально знищувати навіть найрозумніших [див. 33]. Дуже символічно, що Одін після смерті Міра зберіг голову і вона пророкує.

Не залишили без уваги вивчення мудрості і в давній Греції, яка й тут стала однією з її смисло-життєвих і практичних основ. Давнє грецьке мислення розвивало різні філософські концепції щодо її природи та значення. Філософи Греції розглядали мудрість як цінну рису розумної людини і розвивали різні концепції про те, як її досягти і виявити, викорінивши в життя. Мудрість була не просто цікавим питанням, вона була цінною для них, оскільки була основою для розуміння світу, людини, втіленням справедливості, добра та моралі. Багато тогочасних філософів не змогли оминати цю тему. В античному світі мудрість традиційно асоціювалася з

розумом і знанням. «Античні греки дійшли такої думки: є два типи мудрості. Є мудрість, яка в голові, — «Логос»; є мудрість, яка в бутті, в речах, — це «Софія»», - зауважує С.Кримський [22].

У давньогрецькій міфології першим божеством мудрості вважалась Метіда – титиніда. Власне її ім'я перекладається як мудрість, вміння, магічна хитрість. У грецькій мові *metis* означає таку рису характеру, що поєднує мудрість і хитрість. Вона захоплює і зачаровує, змушує інших прислухатися, звертає увагу на себе. Втіленням саме такої риси був герой Іліади й Одисеї – кмітливий Одісей. У класичній епосі афіняни вважали *metis* однією з визначальних характеристик афінського характеру. У пізніших міфах Метіда стає матір'ю Афіни. І титул богині мудрості переходить до Паллади. Афіна сприяла сміливим і рішучим. «Вона також добре володіла стратегією війни та наділяла героїв мужністю» [5]. Найважливіші винаходи приписують саме їй: корабель, колісниця, плуг, ткацький верстат і виготовлення керамічного посуду. Атрибутом богині була сова, яка символізувала мудрість, пізнання. Нічна птаха, яка бачить все навколо, не рухаючись, лише повертає голову, наділялась проникливою здатністю знати всі таємниці. Цікаво, що в Єгипті, Індії, Китаї та Японії сови асоціювалися із мороком, смертю. І лише в греко-римській традиції та для індіанців Північної Америки сова символізує мудрість, уважність і пророцтво. Сьогодні сова, що сидить на книгах, є класичною емблемою мудрості.

Досліджуючи структуру, можна виділити деякі особливості античної філософії. По-перше, істотний зв'язок з філософією стародавнього Сходу, особливо з Єгиптом та Вавилоном. Також, наявний зв'язок філософії з ученням про природу, з яких пізніше виникли самостійні науки, наприклад такі як фізика, астрономія, біологія та інші. Також, в даній філософії доволі специфічно розглядають та аналізують соціально-етичні проблеми, які пов'язані з орієнтацією людини на активні соціально важливі дії, що здебільшого мали спрямування на зовнішній світ. Це було спричинено

культурним ладом, бо вільні громадяни античного світу мали можливість приймати участь у суспільно-політичному житті.

Перші матеріалістичні вчення з'явилися на межі VII-VI ст. до н. е. у найбільших малоазіатських грецьких містах Мілеті та Ефесі. Тому й не дивно що філософія мала присмак Сходу. Ідея тотожності стала новітньою для давньогрецької філософії. Через те що у світі все взаємопов'язано між собою і все переходить у свою протилежність, то будь-яка властивість повинна розглядатися не як щось окреме і тому безумовне, а як релятивне.

Релігійно-містичний напрямок в античній філософії був укорінений у грецьку міфологію та культові містерії. Пізніше цей напрям став джерелом подальшого розвитку ідеалістичних течій.

Так, Піфагор заснував релігійно-філософську громаду. І у своїх роздумах спирався на вчення культу Орфея, образ якого у грецькій міфології символізував таємниці людського буття, та Діонісу, який був символом творчої сили природи. Ще одно джерело Піфагорового вчення є релігія зороастризм, з якою він познайомився коли подорожував по Сходу та навчався у єгипетських жерців. Тому у Піфагорових ученнях є стрижень релігійної філософії, ідея про три образи життя, найвище з яких є споглядальне життя, вчення про переселення душі людини після смерті у тіла інших істот відповідно до земного життя. Піфагор першим назвав свої роздуми про сенс життя філософією (любов'ю до мудрості) та вважав, що справжнім мудрецем є бог, а людина може бути лише філософом.

У вченні Піфагора Душа є безсмертна, і отримавши справжнє очищення можна пригадати своє минуле життя у іншому тілі. Мета філософії як особливої релігійної мудрості полягає у тому, що необхідно звільнити природжений розум та дух від різних пут та ланцюгів. Щоб це зробити необхідно використовувати медитативну практику, тобто практику розумового споглядання.

З колом піфагорійців та орфіків був пов'язаний у молодості й філософ Парменід. Він першим з усіх філософів поставив проблему буття та

започаткував традицію, згідно з якою термін «буття» виступає першою доктриною у філософських роздумах про світ. Крім цього, він започаткував традицію ототожнення мислення й буття, з якої виринали усі подальші міркування.

Сократ, наприклад, вважав, що мудрість полягає в усвідомленні своєї невідомості та постійному прагненні до знань. Тому він наголошував, що мудрість виявляється у здатності поставити правильні запитання, виявивши суперечності у поглядах. Сократ зазначав, що інші можуть вважати його мудрим, видатним але він сам знає, що нічого не знає. Він також, запевняв що саме моральність є невіддільною від мудрості. Насправді бути моральним важко і це потребує багато зусиль та здібностей. Щоб бути мудрим, необхідно мати здатність до рішучості у дотриманні моральних принципів і практичних цінностей, впродовж життя, не піддаючись спокусі та темній стороні.

Сократова філософія і підхід до мудрості допомогли сформувати основу для подальшого розвитку філософії в Античній Греції та вплинули на інших великих філософів, таких як Платон і Аристотель. Вони розглядали мудрість у контексті справедливості та вірності ідеалам істини.

У своїх вченнях Платон приділяв велику увагу мудрості, яка, як він вважав відображається в здатності до аналізу і розуміння абсолютної істини. Мудрість полягає в знанні і розумінні справжньої природи речей. Платон вважав, що мудрість може бути набута через як через навчання, усвідомлений потяг до вищих знань, плідної праці, так само і через виховання, яке зможе укріпити моральні цінності та надихнути до мудрості. Мислитель підкреслював, що мудрість включає в себе не лише розумову здатність, але і має моральне спрямування. Мудрість повинна вести до моральних дій людини, визначати відповідальність перед суспільством.

Аристотель, наприклад, стверджував, що мудрість виникає з досвіду та розвитку розуму і виражається у здатності осягнути природу світу, моральні цінності й принципи власного життя. Для Аристотеля мудрість охоплювала

розумність, гармонію, здатність до аналізу, знання про добро і зло. Він вважав, що саме мудрість допомагає людині визначити золоту середину. Вона вказує на ті цінності і цілі, які є справжніми та важливими, і допомагає вибрати належний спосіб життя, відповідно до цих цінностей і цілей, досягаючи добра у житті, позаяк саме мудрість є орієнтиром до нього. У праці «Нікомахова етика» Аристотель вводить спеціальне поняття - *фронеzis*, яким він позначає здатність людини свідомо вільно вибирати благо чи приймати рішення, на користь блага. Тобто теоретична мудрість – це софія, а фронеzis - це розсудливість, розважливість і практична мудрість (практична філософія).

Крім окремих, видатних філософів, вченням про мудрість займалися також, і філософські школи: кініки, скептики, епікурейці та стоїки.

Так, кініки вірили, що мудрість полягає в тому, щоб жити просто та скромно і відмовлятися від розкошів і багатства. Вірили в правильність аскетичного способі життя, відмови від суспільного, яке не розвиває людину а навпаки затягує її, не даючи просвітлення. Мудрець досягає внутрішньої гармонії, скромності та етичної поведінки, а не женеться за знаннями або матеріальними благами.

Інша філософська школа, скептицизм – це школа, яка характеризувалась сумнівом і недовірою до можливості досягнення абсолютної мудрості або істинних знань. Справжня мудрість полягає в прийнятті обмеженої природи наших знань та переслідуванні спокійного та безпечного життя шляхом утримання від рішення тих питань, що виходять за рамки наших обмежень. Отже, ця течія скептицизму вказує що мудрість полягає в тому, щоб усвідомлювати невпевненість та обмеженість наших знань і відмовлятися від намагань досягти абсолютної істини чи мудрості.

Вчення Епікура є цікавою розвідкою щодо ідеї мудрості та її місця у житті людини. Він вірив, що мудрість полягає в розумінні природи щастя і вчив, що мудрість - це найвища цінність, яка допомагає людині розрізнити бажання, які призводять до щастя, від тих, що спричиняють страждання. Для

епікурейців мудрість була інструментом для досягнення щастя та внутрішнього спокою. Вони вважали, що дбайливі стосунки з іншими, розуміння природи світу, відмова від зайвих бажань і розкошів та правильний вибір насолод, сприяють психічному спокою, та є ключовими аспектами мудрості.

Стоїки розглядали мудрість як одну з найважливіших якостей для досягнення етичної життєвої мети та долі, яку вони називали еудаймонією, тобто щасливим і благополучним життям. Підкреслюючи, що мудрість - це процес постійного розвитку та вдосконалення, вони вірили, що неможливо досягти абсолютної мудрості. Мудрими нас робить розуміння природи світу та законів, які керують та правильних моральних принципів. Мудрець завжди перебуває в пошуках нових знань і розвитку свого морального характеру.

Ще однією світоглядною системою, яка має багато розгалужень і приховує в собі древню мудрість про внутрішню таємницю створення світу і людини, є юдаїзм. Ця етнорелігійна і етико-правова традиція стала основою авраамічних релігій. В давніх юдаїстичних міфологічних уявленнях мудрість – космічна сила, часто жіноча істота. Вона є уособленням початку та ідеального прообразу світу. Ця ідея згодом лягла в основу містичного релігійного вчення – каббала. Це по суті єврейська теософія, яка багато уваги приділяє езотеричному внутрішньому пізнанню і досліджує найпотаємніші аспекти людського життя.

Легендарним засновником юдаїзму вважається пророк Мойсей. Саме йому Бог відкрив своє ім'я і дав своє ексклюзивне і унікальне одкровення – Тору, пообіцявши позбавити від рабства і привести до Обіцяної землі. Ще одним носієм мудрості постає цар Соломон «Єврейські мудреці відкрили нам філософію іудаїзму, поняття обраності єврейського народу, першопричини всього, сенс заповідей і суть протистояння повсякденним викликам» [1]. Національна ідентичність і замкненість єврейської культури долаються у християнстві та ісламі, зберігаючи при цьому філософське осмислення духовності, праведності, мудрості.

З вищезазначеного виходить, що в міфологічних системах мудрість шанується як цінна і важлива риса, що має надлюдську природу і силу. Тому справжньою мудрістю володіють лише боги, а людина – шукач, любомудр. Мудрою людину роблять її набожність, мужність і слідування встановлених настанов. Значний акцент ставиться на тому, що мудрість є невід’ємність істинних знань і моральних цінностей.

І хоча мудрість - це універсальне поняття, але її визначення відрізняється в різних культурах та міфологічних традиціях.

1.2. Сакральність і утаємниченість мудрості в релігійних ученнях

У світових релігіях, таких як буддизм, християнство, іслам, мудрість була пов'язана з вірою та дотриманням моральних норм. Священні тексти містять важливі вказівки щодо мудрості та праведності.

Релігійна мудрість така актуальна, бо її істини пройшли випробування часом і труднощами, науковими і культурно-лінгвістичними викликами. У ній відображено найсерйозніші проблеми людства і спосіб, у який вони було розв'язані. Часто мудрі поради заковані притчах і метафорах, символічних натяках і алегоричних образах. У священних книгах Трипітака, Біблія та Коран звучить незаперечна мудрість тисячоліть, біль і радість людства, його прохання і подяки, кристалізуються найцінніші чесноти, практикуються різні рівні комунікації (із собою, Своїми, Чужими, природою, Абсолютом). Впродовж тисячоліть теми й персонажі священних книг надихають митців. Основні ідеї повертаються до нас у літературних творах різноманітних жанрів, не менше значення вони справили на архітектуру, музику, скульптуру, живопис, театр і кінематограф. Як і в ранніх міфічних системах, у релігійних віруваннях зберігаються й акумулюються не лише теологічні канони, а й практичні настанови. Вони спонукають людину до духовного зростання, збагачення граней мудрості.

Сам засновник буддизму Сідхарта Гаутама розглядав мудрість як шлях до просвітлення – стану ясності й усвідомлення. Буддійська мудрість визначалась у вмінні мати прозорий розум, щоб зможти досягти найвищого рівня – нирвани. У буддистській іконографії традиційно будда змальовується із трьома своїми охоронцями, що символічно вказують на його чесноти: мудрість (Манджушрі), співчуття (Авалокітешвара) і могутність (Ваджарапані). Бодгісаттва Манджушрі – просвітлена особа. Він відмовляється від стану нирвани заради того, щоби врятувати якомога більше живих істот. Манджушрі уособлює розум і волю Шак'ямуні, він змальовується з грізним палаючим мечем, що освітлює свідомість і відсікає невігластво. Цікавим є факт, що Сідхарта Гаутама був зі стану воїнів-раджив.

Філософське вчення буддизму розглядає світ як єдиний потік духовних і матеріальних елементів тобто дхарм. Дхарми в своїй структурі мають здатність неспинно змінюватися, внаслідок чого реальність постає як вічний процес становлення, якого неможливо повністю зупинити. Проте цей потік буття, який характеризується мінливістю, постійно заважає людині досягти вершини досконалості, яка можлива тільки при умові постійного самовдосконалення та самозаглиблення, задля того щоб досягнути кінцевого стану вічного блаженства (нірвани).

У поетичній творчості Івана Франка є переклад окремих притч із Суттаніпата, частини Трипітаки. «Багач і мудрець» - діалог людей, які перераховують свої найбільші досягнення і цим розкривають вектор духовності. Так, Багач говорить, що він страв наварив, дім побудував, розвів незліченні стада, одружився з покірною і роботящою жінкою, виховує чесних дітей і тому навіть якщо небо розійдеться, він готовий до всього і не боїться нічого. Натомість Мудрець відповідає, що він усмирих гнів, спить над річкою, пересувається на човнику, вирвав усе зло із серця, покинув марні думи, нікому не підкорюється, не служить, ні за ким не доглядає. І на завершення додає:

«Я, мов бик, розірвав
Пути всіх земних справ,
Наче слон, прорвав тин всіх змислових завад
І не верну туди, як дитя
В лоно матері вже не верта, –
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град» [41, с.110].

Зрозуміло, що поняття мудрості не використовувалось в індійській релігійно-філософській практиці. Найближчим до нього за змістом є праджня. У ранньому періоді розвитку буддизму праджня – інтуїтивне прозріння чотирьох благородних істин і учення про взаємозалежне виникнення. Умовно восьмимірний благородний шлях до прозріння можна поділити на три частини: культура поведінки: правильний спосіб життя і

правильна мова і правильні дії; культура медитації: правильні зусилля, усвідомлення і концентрація; культура мудрості: правильне бачення і правильний вибір. Праджня здатна усунути страждання. Для цього потрібно слухати проповіді, вести розмови, читати, медитувати і застосовувати у щоденному житті головні настанови буддизму. Мир і спокій знаходять у середині нас. Якщо людина навчиться контролювати свої думки, вона може знайти шлях до Просвітлення. Тоді вся мудрість і добродієність посправжньому придуть до неї.

У махаянській традиції досконала праджня називається праджняпараміта. «Всі будди, покладаючись на праджняпараміту, цілком сягнули найвищого, істинного й досконалого пробудження» [9, с.139]. Вона є однією із шести правильних дій на істинному шляху параміт. Тому праджня є також шостою з шести параміт Махаяни.

Праджню можна досягнути лише за допомогою інтуїтивного прозріння та усвідомлення, а не аналізування. Справжня істинна мудрість – спонтанна, це не мандри-плентання думок, це інтуїтивне розуміння реальності такою як вона є. У тантризмі такий стан пізнання праджні «реальності як вона є» ототожнюється із жіночим божеством, асоціюється із пасивним станом свідомості. Реалізувати праджню можна усвідомленням, терпінням і медитаціями. Якщо хоча б одна думка зачепиться за праджню, то негайно народжується всезагальна праджня.

Праджня – відкритість, ясність і розуміння всього. Її символом є дзвіночок. За формою він схожий із чашею, яка звучить тоді, коли до неї торкнутися, тому символізує сімейне щастя і чуттєве задоволення. Мелодійні звуки дзвінків використовуються у всіх обрядах, і не лише в буддизмі. Вважається, що його галас очищує простір, перемагає хаос, відлякує злі сили, встановлює космічний порядок і гармонію. Дзвінок є сполучною ланкою між світами. Буддійські пагоди прикрашені дзвіночками на знак того, що не впускають лихі думки і негативний вплив.

Важливим аспектом практичного підходу до прозріння є медитації. Вона грає важливу роль, оскільки шукач мудрості проводить час у медитації, зосереджуючись на абстрактних речах, які допомагають розкрити глибинні знання. Через медитацію, контроль над бажанням тіла, розуму, а також дотримання певних принципів можна віднайти шлях до просвітлення. Буддистська мудрість, або праця, яка визначалась у вмінні мати прозорий розум, визнається як одна з ключових якостей, яку мають розвивати люди щоб зможти досягти найвищого, досягнення нірвани.

На цьому вчення мудрості у буддизмі не завершується. Так в тантричній філософії, мудрість розглядається як найвище вміння. Якщо її розвивати, то особа зможе здобути духовного просвітлення і розширити свої духовні вміння настільки, що зможе вивільнитись з фізичної оболонки та злитись своєю душею з Космосом. Тантричні практики спрямовані на досягнення цієї мудрості.

У ламаїзмі існує окремо практика вищої мудрості. Вона апелює до знань та тих основних аспектів, які найближче на них впливають: моральність (аморальність) і бар'єри (перешкоди на шляху пізнання). Виділяють такі п'ять поступових рівнів мудрості:

- ✓ мудрість, що виникає зі слухання;
- ✓ мудрість, що виникає з роздумів;
- ✓ мудрість, що виникає з медитації;
- ✓ мудрість, що пізнає умовне, або номінальне, знання;
- ✓ мудрість абсолютного знання, тобто знання природи буття.

Отже, у буддизмі основні зусилля спрямовані на досягнення ідеалу бодхісаттви – Просвітлення. Лише той, хто зазирає у себе – здатен прокинутись. Учення про праджню є дивовижним прагненням урівноважити інтелектуальну ясність, проникливість, моральність і енергію серця для сходження на вершину мудрості. Як практика життя, буддизм змальовує усі сторони життя людини і показує, що потрібно прагнути не до багатшого і

кращого життя, а до зростання у собі. Духовні цінності – це не розкіш, а необхідність.

Християнство – не лише найбільш розповсюджена релігія, а важлива життєва позиція. Передусім це цінності і настанови, орієнтація на духовне сподвижництво. Християнство не є простим набором завчених істин чи інструкцією з належної поведінки, яку можна було зрозуміти за один вихідний. Воно багатогранне і різнорівневе, як світ, сповнене краси, таємниці й величі, проникливе, прекрасне і грандіозне, як сам Бог, давнє і нове, актуальне і позачасове. У ньому завжди є те, що можна пізнавати знову і знову, читати і слухати, щоб насолоджуватися ним все більше і більше.

У Біблії слово «мудрість» та похідні від неї поняття зустрічаються аж 556 раз. Це більше ніж усі інші поняття та свідчить про те, що воно має надзвичайно важливу роль у нашому житті. «А мудрість, що зверху вона, насамперед чиста, а потім спокійна, лагідна, покірлива, повна милосердя та добрих плодів, безстороння та нелукава» [Соборне послання св. апостола Якова 3: 17]. Іноді у перекладі з оригіналу ми отримуємо смислове поняття мудрості, але воно в тексті звучить як плідна праця чи найліпший результат.

У різних книгах Біблії можна по-різному витлумачити мудрість. Так, мудрість є даром. «Одному бо дається через Духа слово мудрости; іншому, згідно з тим самим Духом, слово знання...» [1 Кор.12: 8]. В іншому місці мудрість є духом: «Дух Господній спочине на ньому, дух мудрости й розуму, дух ради і кріпости, дух знання й страху Господнього...» [Іс. 11: 2]. Або ж мудрість походить від навчання. «Старайся виявити себе перед Богом випробуванним робітником, який не має чого червоніти, який добре настановлює словом правди» [2 Тим. 2:15]. Також вказується, що мудрість виникає з життєвого досвіду: «Бо праведний сім раз упаде й знову встане, а безбожник спіткнеться в нещасті» [Прип. 24:16]. Навіть дещо жартівливо мудрість сприймається як видимість «І дурень, як мовчить, здається мудрим, і розважливим, як стулить губи» [Прип. 17:28]. Пов'язується із поклонінням і визнанням влади Бога «Початок мудрості — страх Господній» [Прип. 9:10].

Переоцінка загально визнаних чеснот «Я погублю мудрість премудрих, а розум розумних відкину!» [1-е до коринтян 1:19]. У Новому Завіті мудрість є силою, що приходить через слово «Бо дам Я вам мову та мудрість, що не зможуть противитись чи суперечити їй всі противники ваші [від Луки 21:15]. Вона підтверджується результатами «І виправдалася мудрість своїми ділами» [від Матвія 11:19].

Із вище вказаного можемо зробити висновок, що мудрість має декілька рівнів: Божа, людська і бісівська.

Божа мудрість завжди довершена, чиста, безкорислива, доброзичлива, сильна і лагідна. Він мудрий серцем, тобто керується любов'ю. Мудрість — одна з основних якостей Божого Святого Духа [див. Ісайя. 11: 1-3]. Дух премудрості представлений одним зі семи Божих Духів. «Вона базується на Слові Божому й Ласці Святого Духа» [27]. Божа мудрість спонукає нас шукати Бога та Його волі. Не завжди вона є зрозумілою для нас. «О, глибино багатства, і премудрости, і розуму Божого! Які незбагненні суди Його і недослідимі путі Його!» [Послання до Римлян св. ап. Павла 11:33]. У цьому вигуку Павла чується щире захоплення безкрайнім і незбагненим задумом, що ні на мить не зупиняється і завжди є присутнім у кожній деталі. Щоб підкреслити велич і глибину Божої мудрості її ще називають Премудрістю.

Людська мудрість або мудрість світу цього здобувається шляхом навчання, роздумів, спостережень і напруженої роботи. Праведні й добропорядні люди здобувають її у процесі свого життєвого шляху. Наділивши нас свободою волі, Бог радіє від того, що бачить, як ми вчиняємо мудрі рішення у житті. «Дуже важливо, щоб мудрість, яка приносить успіх у світі, охоче відступала перед мудрістю Бога й не уважала, що може замінити її» [4]. Людська мудрість шукає для себе прихильників і потребує підтримки та пропаганди. Може як співпадати з Божою премудрістю, так і не потрапляти в її гармонійний лад.

Бісівська або негативна мудрість передбачає часткове поєднання з розумом і використання інших задля досягнення своїх цілей. Вона спокушає

тимчасовим успіхом, втішається маніпулюванням. Така мудрість спрямована на звеличення себе та підкорення світу. Вона суперечить Божій мудрості, лукава й лицемірна. Демонська мудрість є неповною, нетривалою і небезпечною. Вона шкодить людській душі, заганяє її в пастку і тримає у постійній залежності.

Один із найбільш популярних героїв Старого Завіту, мудрість якого стала символічною і метафоричною, - цар Соломон. З його ім'ям пов'язано написання трьох книг: «Пісня Пісень», «Соломонові приповідки» і «Слова проповідника» («Еклезіаст»). Його праці – філософське осмислення релігійних настанов і етико-правових норм. Та навіть і його життя не було спокійним. Соломонів кінець показує, що знання без відповідного застосування не має великої цінності. Ефект Соломона – це такий принцип, згідно з яким ми можемо давати мудрі поради іншим, але коли це стосується наших рідних (коханих) – то ми не можемо думати неупереджено і помиляємось.

Мудрість це не лише знання. Це уміння в конкретній ситуації бачити приховані зв'язки, глибинні мотиви і визначальні деталі. Розуміння і проникливість перевершують знання. Можна сказати, що «Мудрість — це здатність ефективно застосовувати знання, проникливість і розуміння» [29]. Використовуючи необмежені знання і глибоке розуміння, бог ефективно оцінює становище, здійснює найкращі рішення і втілює у життя найліпшим чином.

Про мудрість Божу свідчить не лише людина, а й весь Універсум. Все сотворене розвивається і вплетене в найвишуканішу мережу з дрібних деталей і масштабних процесів. Коли людина внутрішньо благоговіє перед Господом – це і є початок мудрості.

Мудрець – це та людина, яка одна з небагатьох змогла відповісти на поклик Бога і живе, злагоджено з ним. «Маючи Божу мудрість, ми можемо бачити ширше, ніж дозволяють нам теперішні обставини» [благоговіння].

Вона налаштована миролюбиво і неупереджено, її щирість є не змодельованою, непідробною, відвертою.

Із цього можемо зробити висновок, що християнство, хоч і має чимало розгалужень, вбирає мудрість Тори і доповнює її новозавітними ученнями. Сакральність мудрості реалізується не лише через використання біблійних символів та образів, а й завдяки акценту на аксіологічні та онтологічні аспекти людського життя в межах культури та релігійної традиції.

Ще однією авраамічною релігією є іслам. Прихильники його вважають Коран словом Аллаха. Хронологічно перші сури присвячені етичним і духовним темам. А пізніші – соціальної і правовій проблематиці, характерній для ісламського суспільства. Цікаво, що Коран – винятково арабомовний, усі переклади його на національні мови вважаються інтерпретацією, тлумаченням. Один із українських перекладів Корану здійснив Михайло Якубович і в передмові він зазначає про таку принципову унікальність тексту [21, с. 4].

В ісламі ми спостерігаємо таке ж сильне духовне наставництво. Через пророків і посланців Аллах розкриває свою мудрість і постійну велич. Немає рівних йому ні в чому. «Такий Аллах - ваш Господь, Творець всякої речі. Немає божества, крім Нього. До чого ж ви далекі від істини!» (у іншому перекладі: Як ви заблукали!) [21, 40:62]. Знання про Аллаха не може бути витягнене виключно з власної свідомості. За такими знаннями слід звертатися до Божественного Писання - Корану. Там сказано, що Аллах «знаючий потаємне й відкрите, Великий, Мудрий!» [21, 64:18]. Створення світу відбувалося впродовж шести днів. І в цьому також нескінченна мудрість, бо показує нам, що все має визначений термін у житті, важливо бути терплячим і поступовим.

Про мудрість творця свідчить і сам текст Корану: хтось би сказав, що не вистачає літературної обробки, чимало повторень, тексти розкидані. Однак у такій живій бесіді і звучить жива думка. «Аллаг міг би дати людям вже готову картину, - у передмові до видання зазначає муфтії С.Ісмагілов, - але

це не відповідає цінності Писання, бо цінність його полягає ще й пильному дослідженні та вивченні, коли до ясності й висновків людина має прийти сама» [21, с. 6].

Ще однією рисою ісламу є його логічність, мусульмани називають свою релігію «шляхом життя», «релігією здорового глузду» [див. 2]. Так, кожного пророка було наділено такими можливостями творити чудеса, щоб їхній народ зміг розуміти і вести з ними спільну мову. Оскільки народ пророка Мойсея був добре відомий своєю магією та чаклунством, то Аллах допоміг пророку в його діяннях: посох Мойсея дивовижним чином перетворився на змію. А народ Ісуса потребував інших чарів і Аллах говорив мовою медицини: Ісус говорив у віці немовляти, зцілював недужих, оживав мертвих і глиняні фігурки птахів.

Цікаво, що поруч із визнанням мудрості пророків, вшановується праведність однієї жінки – Маріам. «Марія – це Жінка, яка пройшла через безліч випробувань, через важкі часи, але не розчарувалась, завжди йшла вперед. Вона розуміла, що перед Нею стоїть багато перепон, але добивалась своїх визначених цілей» [37]. Вона є єдиною жінкою, яка згадується у Корані і на її честь названа 19 сура.

Правильне знання і правильні дії – це аль-хікма, тобто мудрість. Поки вони не поєднані мудрості немає [44]. Арабське дієслово хакама - означає бути мудрим, керувати, виносити рішення, а іменник хукм – знання і розуміння. Відношення знання-дія характеризує не просто мудрість, а ту мудрість, яка пов'язана із законами Аллаха. Вона є гармонією і щирою праведністю, яка протистоїть нестримній волі і пристрастям. «Аль-Хікма (мудрість), дарована Всевишнім людині, є найбільшою нагородою. Знання, освіта, можливості (в тому числі й фінансові) тьмяніють, можуть бути марними, а іноді й згубними, якщо Всевишній не наділив мудрістю їхнього власника» [3].

Один із філософських напрямів ісламу – ішракізм (філософія світла) поєднавши суфізм, містичні іранські вчення, гностицизм, популяризував

ідею аль-хікма аль-ладунійя, тобто Божественну мудрість. Вона протистоїть раціональному знанню і пояснювальним методам, базується на практиках аскези і медитації. Особливість цієї філософії була в тому, що аль-хікма аль-ладунійя інтуїтивно являлась не лише пророкам ісламу, а й грецьким мислителям, індійським та перським мудрецам.

Отже, мудрість проявляється як в усних жанрах: притчах, афоризмах, мантрах, так і в священних релігійних книгах. Вона має свої зооморфні символи (сова, слон, змія, бджола, черепаха) і символи-предмети (дзвіночок, ключ, промінь світла чи зірка, книга чи сувій).

Мудрість шанується у всіх міфологічних і релігійних віруваннях. Мудрість є духовним скарбом людства. Божественна чи людська, вона викликає захоплення і сприяє порозумінню між людьми. Її тонкощі часто залежать від культурної традиції і уміння розширити ці горизонти, вказати на потенціал цінностей. «Це можливість зміни пріоритетів, здатність оцінювати власні сили й уміння, прагнути до вдосконалення» [12, с. 83]. І хоч людство щиро захоплюється мудрими ідеями, більшого значення надається практичній стороні, тобто мудрим рішенням, мудрому вибору, мудрим діянням.

У буддизмі, християнстві та ісламі відображається узагальнений життєвий і духовний досвід багатьох поколінь різних народів, ті моральні норми, що їх засновники прагнули залишити нащадкам. Ідеї, сюжети, символи та образи зі священних книг надихали і досі надихають митців на створення нових творів, пошуки традиційних культурних підвалин людського буття.

РОЗДІЛ 2
НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ
WISDOM RESEARCHERS

2.1. Метафізика мудрості: провідні ідеї та ціннісно-мотиваційні аспекти

Історія розгортання філософії - це багаторівневий процес, який розвивався впродовж тисячоліть і мав великий вплив на культуру та інтелектуальний розвиток людства. Треба тільки навчитись задавати мислителям минулого та сучасного правильні питання, які мають особливу значущість для нас та сучасного суспільства, а також, вміти не тільки почути, але й зрозуміти їх відповіді та обрати ту з них, яка нам здається найбільш переконливою. Філософія заявила про себе як про пошук відповідей на фундаментальні й граничні питання про природу світу, людини, моралі, знання, свободи, справедливості та багато інших екзистенційних питань.

Філософія віддавна постає у ролі своєрідного інтелектуального мистецтва, яке проявляється у вмінні «вчити мислити», розрізняти найменші нюанси на шляху в пошуках істини. Це передбачає вміння читати символи, що закладені як у написаних текстах, так і на сторінках світу, а не лише розпізнавати буквальний сенс. Філософія орієнтувалась на досягненні та осмисленні мудрості, як певного способу поведінки, такого світогляду та світовідношення, яке висвітлюючи мудрість як прерогативу, апелює до «мистецтва жити». Мудрість полягає у вмінні творчо та нестандартно мислити в складних життєвих колізіях.

Відповідно, до автентичного життя «мистецтво жити», яке було уособленням мудрості, передбачало узгодження існування людини з її розумом та волею богів, так Марка Аврелій говорив що ніхто не може завадити людині, жити згідно з розумом її природи, і ніщо не відбувається на перекір волі природи. Пора зрозуміти, каже Т. Лютий, що «філософія – це любов до мудрості, а не мудрість, яка запакована, даруйте на слові, в пачки і

тиражується» І далі продовжує мислитель «Філософія – це те, що з людиною має статися, те, що має перевести людину в стан потрясіння, збентеження. От тоді, коли людина почне сама мислити» [23].

Філософія є систематичним дослідженням фундаментальних питань та концепцій, які стосуються сутності знання, існування, історичних феноменів, цінностей, реальності, моралі, існування та багатьох важливих аспектів людського буття. Філософія дала початок багатьом наукам, розвинула та висвітлила безліч людських думок та проблем, та одним з основних своїх вчень було осмислення поняття мудрості, що й стояло на основі її зародження. «Мудрісна сутність філософії розгортається через синергію різних вимірів буття (пізнавального, естетичного, морального, релігійного), що сприяє їх кращому оприявленню через багатогранність та широту охоплення проблем, діалогічність, евристичний потенціал для розуміння людиною безмежності буття, себе і сенсу свого життя» [28, с.88].

Однією з найважливіших умов, які формують відповідальну поведінку, прийняття правильних рішень, неруйнівної, прогностично обґрунтованої діяльності в умовах суспільних змін, розгортання негативних іноді руйнівних тенденцій розвитку сучасного світу є мудрість. У філософському енциклопедичному словнику С.Кримський мудрість визначає як *позатеоретичну форму* філософського відношення до дійсності. «Мудрість є результатом використання пізнавальних та інтелектуальних зусиль людини в їх органічному зв'язку із потребами реальної життєдіяльності» [40, с. 401]. В англійськомовній культурній традиції мудрість визначається як «здатність передбачати щось, щоб знати наслідки (як позитивні, так і негативні) всього доступного спектру дій, а також поступитися чи прийняти варіанти з найбільшою перевагою, враховуючи теперішні або майбутні наслідки» [59].

Вивчення мудрості є предметом філософського розділу *софіології*. Серед українських мислителів (Петро Могила, Григорій Сковорода, Данило Туптало, Памфіл Юркевич) образ Софії-Мудрості набув специфічного естетичного характеру. Творення світу Богом відбувається як втілення

Мудрості, тобто ідей Добра, Краси і Розуму. Вона є тим Світлом, яке вказує на Джерело. Образ Софії постає як свідчення високої духовності й причетності людської мудрості до Божественного провидіння. При цьому найважливішим критерієм пізнання мудрості визначається істинність.

Справжня мудрість проявляється у тому, щоб попадати в ціль словами і справами. Мудрість краща за силу і за зброю. Бо вона знаходиться у єдності між простотою і глибиною.

У творчості Г.Сковороди читаємо поезію «Розмова про Премудрість». У ній мандруючий філософ описує діалог людини і мудрості. Це не звичайна розмова, бо людина перепитує як називають мудрість, чи живе вона серед варварів, хто її батько, чи має вона сестру. На що мудрість відповідає, що вона усюди, де її відвічний батько, а сестра її – то чиста дурість, безтолковщина. Та людина не зовсім зрозуміла мудрість і проганяє її, кажучи:

«Бо може віднайтись один лише такий,
Щоб уподобав дикий змісел твій» [35].

Як зазначає П.Юркевич, - «все існує в істині, як момент чогось іншого, що ще має настати» [43, с. 67]. Мудрість є індивідуальним інтелектуальним досягненням кожної людини, і кожна особистість має свій унікальний та неповторний досвід, думки та сердечні переживання. А мудрість полягає в їхньому розумінні та інтерпретації. Коли постає питання про сенс життя та існування, то мудрість, якраз і полягає в пошуку особистого сенсу і значення свого існування. У його теософії характерним було вчення про те, що мудрість полягає в розумінні та прийнятті свого існування, пошуку сенсу та значення в житті і відповідальному виборі свого шляху, дослідження глибинних ідей нашого серця. Мудрість є індивідуальним досягненням, яке виникає з внутрішнього налаштування душі на євангелійське Писання та рефлексії над життям та існуванням.

Ще одного українського філософа варто згадати за його видатні досягнення у сфері природознавства. Це Володимир Іванович Вернадський –

видатний учений і громадський діяч, перший Президент Академії наук України. Його учення про *ноосферу* відображає коеволюцію людства та біосфери. Однією із передумов переходу біосфери в ноосферу є повсюдне утворення наукової думки. Людський розум має стати геологічним явищем, який змінюватиме біосферу раціонально, думаючи не лиш про сьогочасні вигоди, а і про наслідки для людини, природи в цілому. Нова система світосприйняття зосереджена на збереження космічного блага. Важливі також особиста відповідальність ученого, інтереси і добро кожного мають стати планетарним завданням, а війна має бути унеможливлена в будь-якій формі. Сутність ноосфери появляється не у руйнівному стихійному втручання у навколишню реальність, а в науково обґрунтованому виваженому підході задля збереження людського щастя і процвітання людства як космічного феномену.

Софіологія охоплює різноманітні аспекти, такі як походження мудрості, як її досягти, яке воно має значення у житті людини, як вона пов'язана з іншими філософськими концепціями, а також як мудрість впливає на індивіда та суспільство.

Філософи і дослідники давно цікавилися питанням, звідки береться мудрість. Чи є вона результатом генетичних факторів, навчання, досвіду, або інших чинників? Філософські системи вчать способів досягнення мудрості. Це може включати саморозвиток, навчання, медитацію, духовний пошук або інші методи. Філософи крім цього обговорюють, чи є мудрість синонімом знання або, навпаки, чи мудрість може існувати без значущого знання.

Пошуки мудрості в ХХ–ХХІ ст. все частіше здійснюють за межами філософії, часто в галузі езотерики, того, що називають спіритуальністю, або вищим знанням. Все це часто називають софіофілією (від *sophiophilia*), в перекладі мудролюбством, що відрізняються від філософії як любомудрство. Це і є причиною, чому необхідно не тільки дослідити мудрість як основний кістяк філософії але й повернути її погляд до такого актуального питання.

В загальному, можна побачити, що рівень суджень, порад і знань, які знайшли своє відображення в мудрості, є вельми високими, а ці наявні знання володіють глибокiстю, збалансованiстю та широким діапазоном пошуку та роботи. Мудрiсть одна з небагатьох властивостей яка поєднує в собі як розум, так і добродiйнисть, чеснiсть, жагу до життя і спрямовується не на особистiсну користь, а на користь інших людей і суспiльства загалом. Основною властивiстю мудростi є те, що її легко можна розпiзнати, навіть тим особам якi, якi не зумiли або не бажали досягти її рiвня. Мудрiсть «це єднiсть і взаємообумовленiсть у системi зв'язку: «знаю – розумiю – декларую – роблю». Звiдси вчинок, дiя особистостi спiввiдноситься з її словами, принципами, життєвою позицiєю. Це єднiсть логiки, етики, що витiкають одна з одноi» [25, с.132].

Крiм цього, поняття «мудрiсть» часто пов'язується з певною пiзнавальною, iнтелектуальною дiяльнiстю, а в соцiальному контекстi спiввiдноситься з практичною дiяльнiстю пiзнання iстини як поваги й справедливостi, завдяки якiй, було можливо «виведення знань», що досягло в пiзнаннi та осмисленнi найвищоi сутностi як синкретичноi форми в досвiдi особистостi. «Як вищий прояв глибини розуму людини, мудрiсть ґрунтується на розвиненiй у неї здатностi до аналізу й узагальнення, життєвому досвiдi і здоровому глуздi» [25, с.130].

В загальному розумiннi, для багатьох, мудрiсть частково схожа з розумом, оскiльки у них є спiльна загальна протилежнiсть - дурiсть. «Якщо невідання – це порожнеча, нестача, яку можна заповнити, зокрема освiтою, то дурiсть – це протилежне: iнтелектуальне самовдоволення, де немає чого заповнювати, воно вже переповнене» [13, с. 60]. Недаремно Сократ вважав усвiдомлення обмеженостi власного знання одним iз найвищих виявiв мудростi. Дурiсть – це нерозумiння мiри, недотримання меж мiж речами, пiдмiни понять, дiя на одному свiтi за законами iншого, постiйна жага володiння тим чого не маєш і нехтування тим що присутнє.

Мудрість визначається як «розум розуму», тобто здатність розумно та корисно використовувати власний інтелект та знання. І мудрість є цілісною властивістю, бо не можна бути мудрим в одному аспекті і не бути мудрим в іншому (на відміну від наприклад можливості мати розвинений, академічний інтелект, і не дуже розвинений соціальний чи емоційний). Особливо сьогодні, при інтенсивному спілкуванні з інтернетом, штучним інтелектом слід пам'ятати, що мудрість – це не окремо володіння інформацією, не сукупність знань (у такому випадку нинішній Google, чи Вікіпедія були би першими мудрецами на землі). Ні, істина мудрість – це спосіб життя, добродієність, жага до життя, життєва позиція, свобода й інші чесноти.

Загалом, мудрі люди цікавляться життям і орієнтовані на навчання та зростання, а також вони відкриті до нових ідей, перспектив, внутрішнього та зовнішнього досвіду. Ці загальні риси дозволяють їм реагувати на складні ситуації з розумінням і відкрито.

«Знання являє собою одну з необхідних передумов мудрості» [30, с. 219]. Вона спирається на здоровий глузд, але йде набагато далі за нього. Мудрість вимагає досвіду життя і певного дистанціювання від тих подій, про які доводиться міркувати. Мудрість – володіння знанням, досвідом, обачністю та інтуїтивним розумінням при здатності також використовувати ці якості. Мудрість – це грамотне і розсудливе застосування знання. Мудрість – це розум, що опирається на життєвий досвід.

Мудрість безумовно пов'язана із знаннями. Проте мудра людина, як правило, розумна, але розумна не обов'язково є мудрою. Мудрість – це така свідомість, яка розуміє свої власні межі і свідомо може замінювати дію розуму дією серця або дією тіла, та навпаки, керуватися розумом а не йти під впливом серця. Мудрість у своєму естві розумніша за сам розум, вона усвідомлює місце розуму в світі, його обмеженість бажанням, волінням. Мудрість може розпізнати де є розум, а де ні, зважуючи кому слід віддавати перевагу в певних ситуаціях. Коли якась річ чи вчинок для розуму може виглядати як безумство то для мудрістю може бути виправдано.

Крім цього розум можна отримати від природи, він дається завдяки навчанню, а от мудрість отримується завдяки самосвідомістю і самовихованню. Часто розумні люди, не придатні до життя в суспільстві, не вміючи знаходити спільну мову з іншими, розрізняти та відчувати інших, мудра людина може не володіти всіма знаннями в галузі, проте зуміє розпорядитись наявними, створюючи сприятливі умови для суспільного життя. Розумними бувають діти, дорослі, мудрість не завжди їм дана, і часто є однією з небагатьох привілеїв старості.

Ще однією відмінністю розуму і мудрості є те, що розум може бути математичним або політичним, обмежуючись однією спеціальністю або сферою (шахи, філософія, проектування), тоді як мудрість стосується відразу всього об'єму людського, всіх проявів. Не можна володіти мудрістю тільки в одному і бути не мудрим в іншому – мудрість цілісна властивість, тому і в слові, і в понятті вони йдуть поряд один з одним, не розділяючись та не відокремлюючись. У мудрості наново поєднуються епістемологія, онтологія, логіка, емпатія і етика. «Як метакогнітивна характеристика суб'єкта, що створюється протягом його життєвого шляху і відображає результати функціонування інтелекту в просторі у взаємозв'язку з особистісними рисами, мудрість спрямовує й оптимізує особистісний розвиток і сприяє життєвій успішності людини, вона постає засадою гідного її життя. Мудрість не задається ззовні, а вкорінена в розуміючому ставленні людини до самої себе і до навколишнього світу» [18, с.19].

Мудрість тому і відрізняється від теоретичного знання, і від практичного уміння, тому, що опосередкує їх. Мудрість – це спільність логіки і етики, це мистецтво так мислити, щоб добродійно та добродібно жити у суспільстві. Мудрість – це таке специфічне знання, яке стає способом існування. Це усвідомлення не того, що існує, а того, як має правильно існувати. Мудрість єдина з етичних чеснот, яка пов'язана не з якостями волі, як от мужність, терпіння, любов, вірність а пов'язана з якістю мислення. Це логіка, проіннята етикою і етика, що витікає з логіки. Логіка мудрості полягає в тому, щоб

відокремити всі речі, розуміючи їх сутність та структуру, і встановлювати для кожної речі особливі заходи і закони. А от етика мудрості полягає в тому, щоб зіставляти всі речі, здійснювати найбільше благо, поєднуючи дари одних з потребами інших, з'єднувати та додавати елементу того чого не вистачає, створювати умови для суспільного розвитку та керуватись мораллю. Не дарма безліч філософів, поєднували мудрість одночасно з мечем та миром. «Мудрість – це найвищий рівень компетенції, тобто особливої здатності розпізнавати подібні елементи між новими і попередньо розв'язаними завданнями» [18, с.20].

Підсумовуючи вищесказане, можна дійти висновку, що мудрість – це не просто володіння знань, умінням, це вміння підноситись над своїми поточними, сьогоденними інтересами заради інтересів, які часто бувають віддалені в перспективі потреб, які можуть виходити та переходити межі індивідуального життя. Мудрий не проміняє радості дня на задоволення одної хвилини, не проміняє щастя життя на радості дня, не проміняє вічного блага на свого щастя. Мудра людина зуміє направити свої здібності в потрібні та корисні людству аспекти, не бажаючи тільки власного збагачення. Як зазначає М.Вулевич, - «мудрість це вміння якнайдоцільніше докласти розумових і фізичних сил до предметів для досягнення мети» [11, с.156].

Крім класичного розуміння даного поняття, у загальнотеоретичному аспекті мудрість може розглядатися як духовна конструкція, продукт людських думок і світоглядів, що створюють логічне завершення мислення. «Мудрість – поняття, що означає вище, цілісне, духовно-практичне знання, орієнтоване на осягнення абсолютного сенсу буття і досягається через духовножиттєвий пошук істини суб'єктом знання» [30, с. 219]. Поняття «мудрість» можна пов'язати з актом духовного досвіду, духовної віри і любові які примножувались народами протягом століть, передавались з покоління в покоління, в процесі виховання і спадковості.

Мудрість пов'язана з діяльністю людини і, отже, з тими цінностями, якими вона керується у своєму житті і в своїх діях. Поняття моральної мудрості викликає обговорення щодо того, чи має мудрість бути пов'язана з моральними цінностями і діями. Філософи також розглядають, як мудрість пов'язана з досягненням щасливого життя. Чи допомагає мудрість знаходити задоволення та мир? «Таким чином, назустріч одне одному мають прямувати моральна філософія і моральна практика; обґрунтовані на засадах етики дискурсу норми й цінності мають дістатися повсякденної соціальної практики; філософські ідеї суспільства дискурсивного розуму мають бути втілені в інституціях суспільства як «габітусу розуму», невід'ємними складниками якого є наука і освіта» [16, с. 186].

Мудра людина прагне існувати у відповідності тим умовам, в яких знайшла себе на землі, сприймаючи життя як дар і як аксіому, з якої безглуздо сперечатися і з якою необхідно виходити. У пошуках найбільшого блага для себе і для інших він не втрачає можливості змінити те, що піддається зміні, але і не бореться з тим, що вважає непоборним. Як зазначає Ж. М. Бенє, - «приймати те, що не можна відкинути, — ось у чому, як кажуть, полягає мудрість» [6].

Більше того, мудрою називали таку людину, яка здійснює свої інтереси у згоді, не шкодячи інтересами інших (наприклад за Кантом, мудрість виявляється в «самообмеженні і в дійсному інтересі головним чином до загального блага»). Мудрість можна визначити не лише як володінням фактів, як вони є, а вмінням взаємодіяти з людьми, якими вони можуть бути. Мудрий прагне досягти спільності з іншими людьми і принести їм користь, він не робить іншим того, чого не хотів би для себе, разом з тим мудра людина прагне робити для інших те, чого ніхто не зміг би зробити замість неї. Якщо доля дала комусь вміння в одній справі, то він буде розвивати його, не бажаючи володіти даром іншої людини. Це дає можливість зрозуміти, що мудра людина також уміє знаходити найкоротший шлях від своїх

найбільших здібностей до найбільших потреб інших людей, використовуючи їх на благо інших.

Той факт, що мудрість є кардинальною чеснотою, яка допомагає нам помітити належну міру добра сприяє нашій підготовці до реалізації і шанування добра через відповідні вчинки. «Моральна чеснота мудрість має такі синоніми: розсудливість, розважність або обачливість. До чесноти мудрості входять таких вісім умінь: пам'ять, здатність правильно оцінити дану ситуацію, відкритість до думки інших, кмітливість, здоровий глузд, здатність передбачити, обережність, завбачливість» [30, с. 220]. Також поняття мудрості не слід змішувати із спритністю, корисністю і пристосуванням, ані з легкодушністю чи стриманістю. «Обачність виявилася дещо більше знеціненою з розвитком сучасної науки, у добу, коли гору беруть ідеали цілковитої раціональності та коли випадковість приписують невігластву, на знищення якого претендували просвітники» [6].

Разом із тим, мудрість не є ознакою «безхребетності», а виваженості. «Ця поміркованість простежується у критичній здатності й евристичних тактиках заради знаходження рішення, яке не базується на загальноприйнятих суспільних правилах чи в тих ситуаціях, коли попередній досвід не очевидно вказує на адекватне рішення» [12, с. 83]. Таке виважене ставлення є відкритістю, налаштованістю на життя.

Відповідно до сказаного, мудрість – не в обов'язковому нав'язливому наполяганні на правильності однієї своєї позиції, навіть якщо вона дійсно правильна. У зв'язку з цим І. Власенко пише: «Мудра людина ніколи не стане наполягати на своєму, якщо буде розуміти, що його точка зору може кому-небудь нашкодити або когось зачіпає. Вона завжди орієнтована не на пропаганду власної правоти і величі розуму, а на гармонію відносин, на іншу людину, спокій і комфорт якої дорожчий за істину» [10]. Автор акцентує свою увагу на специфічному моральному аспекті мудрості, вважаючи, що істиною мудра людина вміє віднайти шлях від своїх найбільших дарованих долею здібностей та можливостей до потреб інших людей.

Тому справжня мудра людина ніколи не перериває співрозмовника, не істерить, не гарчить і не критикує інших, не доводить з піною у рота, що її істина в останній інстанції єдиновірна. Таким людям не потрібно відчувати себе правим і займати центральне місце великого і непогрішимого мудреця. Мудрі люди здатні зрозуміти, що відчують інші, і вони дбають про благополуччя інших. Вони спрямовані на вирішення складних ситуацій таким чином, щоб збалансувати вигоди та втрати для всіх учасників, від невеликого масштабу надання порад до великого масштабу соціальної чи політичної участі.

Скоріше скромність, а не хизування присутні у характері мудреця. Він розуміє, що не всесильний, дещо маємо прийняти як факт. «Усвідомлення того, що людина не може знати всього, керувати світом, і прийняття цього факту. Мудра людина приймає певну невизначеність як частину свого життя» [19, с. 35]. Народні уявлення про цей компонент зосередження на ідеї, що мудрі люди виявляють смирення.

Мудрість полягає у здатності людини мислити та діяти відповідно до вищих цілей життя, долаючи та піднімаючись над обмеженістю земних плінних інтересів, у тому числі й власних. Мудра людина знає міру, яка співвідносить унікальний дар людини з унікальними потребами суспільства, і може піднятися над власними плінними інтересами та егоїзмом заради інтересів інших, часом віддалених, таких, які виходять за межі індивідуального життя можливостей та справ.

Мудрість передбачає турботу про «щось більше», ніж власна вигода. Мудрі люди, як правило, мотивовані підтримувати інших, які цього потребують, і вирішувати складні ситуації таким чином, щоб балансувати прибутки та втрати для всіх учасників. Їхня доброзичливість не обмежується тими, хто їм близький; вони піклуються про людство та світ у цілому (приклади включають Махатму Ганді, Нельсона Манделу, Мартіна Лютера Кінга, Мати Терезу чи Ісуса Христа).

Мудрі люди відкриті до вірувань і цінностей, які відрізняються від їхніх власних, досвіду, який розширює їхній світогляд, і досліджують внутрішній досвід, навіть якщо він складний, амбівалентний або небажаний. У конкретних складних ситуаціях їх відкритість дає їм змогу визнавати, терпіти та розглядати різноманітні точки зору. Як зазначає М. Арделт, - «мудра порада завжди залежить від конкретної ситуації і від конкретних людей, які беруть участь у проблемі» [47, с. 306].

Мудрі люди є експертами в розпізнаванні, розумінні та регулюванні емоцій у собі та в інших. Навіть у дуже складних ситуаціях мудрим людям вдається не відволікатися на гнів, страх чи хвилювання.

Гумор може бути прикладом пов'язаної з мудрістю здатності регулювати емоції. Він несе у собі ту позитивну силу, яка знімає напругу у складних ситуаціях і допомагає позитивно налаштуватись. Тонкий гумор відображає глибину мудрості, творчості й індивідуальності. Саме тому у народних піснях, приказках, легендах живе мудрість пліч-о-пліч з жартами і сміхом. Мудрість без гумору не існує!

Якщо підсумувати метафізичні характеристики мудрості, то можна виділити наступні з них:

- Фактичне знання
- Контекстуалізм життя
- Практичні уміння
- Відчуття часу і місця
- Цінності і життєві пріоритети
- Прийняття невизначеності

Як ми бачимо, для різних шкіл, течій та в різні періоди розвитку філософії мудрість складала основу її вченням. Так, одні вважали, що мудрість полягає в досягненні внутрішнього спокою та насолоди через розуміння природи і відсутності страху перед смертю та божественними карими. Інші - що вона полягає в усвідомленні своєї невідомості і утриманні від категоричних висновків, або що мудрість пов'язана з розумінням

моральних цінностей і справжнього щастя. Хтось вважав, що її досягнути можна шляхом відмови від надмірної діяльності і контролю, а також шляхом спостереження природних законів. Ще інші – через розуміння природи страждання і нірвани (відсутності страждання), а також через медитацію, вивчення законів і текстів. Проте, вони всі визначали, що мудрість є важливою як для окремих людей, так і для суспільства в цілому, і має неабиякий внесок в розвиток та благополуччя людства.

Важливо зазначити, що сучасні вчення про мудрість включають обговорення того, як мудрість може практично впливати на політичні рішення, соціальні відносини та моральну діяльність суспільства, та чи можливо за її допомогою створити ідеальне суспільство. Сучасні науковці і філософи також вивчають психологічні, когнітивні, нейробіологічні та соціальні аспекти мудрості, щоб краще зрозуміти її природу та роль у нашому суспільстві.

2.2 Особливості міждисциплінарних wisdom researchers: стратегії та результати

Наразі в сучасних інтелектуальних практиках існують різні погляди на природу мудрості. Так мудрість пов'язують з експертною оцінкою знань, орієнтованої більше на практичний бік суспільного життя. Саме ця експертна система знань допомагає віднаходити виважені сенси суджень і давати корисні поради із життєво важливих питань.

Як методологічний принцип, мудрість є специфічним соціальним відношення в просторі міжособистісного діалогічного спілкування і проявляється вона в ситуації взаємодії суб'єктів у відповідь на запит інших суб'єктів (наприклад, уміння дати раду) або в процесі внутрішньо-індивідуального діалогу при зверненні до себе як до іншої особи (прийняття рішень, самовизначення). При цьому генеза мудрості визначається її ступеню розвитку та злиттям смислових утворень на будь-яких рівнях мисленнєвої діяльності – цільовому, мотиваційному, операційному.

Впродовж останніх 50-ти років зростає вивчення мудрості. Однією із причин є стан сучасного суспільства, яке стало розумнішим, освіченішим, ніж будь коли раніше за всю відому історію. Багатообіцяючі досягнення в медицині й техніці стикаються із цілим набором соціальних і екологічних проблем. Глобальні виклики вимагають збалансованих рішень. Суспільство потребує мудрих рішень і мудрих керівників.

Перші кроки у вивченні емпіричної бази мудрості були здійснені в 1970-их рр. етнографами, які досліджували способи використання мудрості у повсякденному житті. Їх анкети були спрямовані на виявлення тих складових мислення, які пов'язані з мудрістю. Головним висновком, які зробили етнографи, це те, що головною ознакою мудрості є здатність збалансовувати наші інтереси і змінюватись впродовж життя.

Наступними науковцями, які зачепили в своїх дослідженнях мудрість, були економісти. Це пов'язане із фінансовим крахом 2008 року. Потрібні були практичні науково обґрунтовані критерії мудрості.

Для досліджень політологів та юристів мудрість теж постала в якості необхідної складової для реалізації правильного аналізу політичних процесів. Ще Аристотель обґрунтовував концепцію фроне́зису як своєрідної етико-практичної раціональності для спілкування вільних людей у державі. Політика це мистецтво, яке потребує мудрих підходів. Вона передбачає здатність розробляти проекти законодавчих актів, оптимально забезпечувати вчасне виконання політичних й адміністративних рішень. Від вираженої і мудрої діяльності юристів і політиків значною мірою залежить спрямованість розвитку держави, її добробут. Недарма Платон асоціював правителів із мудрецами-філософами. Лідер, який розуміє й мотивує людей і при цьому так само добре й делегує відповідальність правильним виконавцям, високо цінується. Тому так важливо з'ясувати роль політологів і юристів у суспільстві, особливості їхньої ефективної діяльності, а також визначити шляхи покращення взаємодії.

Водночас таємниці мудрості почали відкриватись перед такими науками як когнітивістика, молекулярна біологія та сучасними транснауковими дослідженнями. Це, у свою чергу спонукало нейробіологів та антропологів простежити процес мудрування. До них підключились психологи. У США це вилилось, наприклад у відкриття Чиказького центру практичної мудрості в 2016 році.

Увесь цей час дослідження велись на основі емпіричних досліджень та різних методологічних підходів. Цікаві результати досліджень полягають у тому, що не було встановлено зв'язку між мудрістю і віком [46]. Хоча живе такий міф, ніби мудрець – сивобородий чаклун або відьма. Нібито мудрість є віковою характеристикою. Звідси неоднозначний зв'язок між мудрістю і старістю, так як старий може бути й дурним, але мудрий скоріш за все буде старим, оскільки зростання мудрості потребує як часу так досвіду.

Передусім треба було визначити за якими зовнішніми критеріями визначати того, хто вважається мудрим. Як проявляється мудрість? Що можна вважати мірилом мудрості? Чи можна розвивати мудрість? Як

оптимізувати показники мудрості? Деякі дослідники пропонували визначити спільні риси у всіх визначеннях.

Тому було сформовано декілька сучасних моделей мудрості, які здебільшого зосереджувалися або на когнітивних компонентах, наприклад, глибокі знання про себе та життя чи метапізнання, або на індивідуальних компонентах особистості, таких як співчуття чи відкритість. З'ясовано було, що в реальному житті мудрість проявляється у важливих, складних, невизначених і емоційно складних ситуаціях. Ні когнітивні, ні особистісні компоненти мудрості самі по собі не дають достатньої картини для розуміння мудрості в реальному житті.

Ще дещо дивним видався той факт, що люди, які демонструють високий рівень мудрих аргументованих міркувань у лабораторіях психологів, можуть діяти не настільки ж мудро у спонтанних складних ситуаціях реального життя. Особливо якщо вони не залишаються при цьому спокійними, чуйними та відкритими навіть за сильного стресу. Спостерігається і зворотна дія принципу: люди, які є спокійними, чуйними та відкритими, але не озброєні знаннями, пов'язаними з мудрістю, і навичками творчого міркування, також не зможуть діяти мудро в реальному житті.

Розмірковуючи над питанням вчасності мудрості, її доречності, постає запит про ту ситуацію, в якій проявляється найбільш яскраво мудра поведінка. Проаналізувавши біографії видатних учених, науковців, релігійних учителів та проповідників, вдалося дещо з'ясувати. Наприклад, вони більш зосереджені на евдемонічному, а не гедоністичному благополуччі, постійно вдосконалюють власні навички. Їх мудра поведінка була часто результатом складних і невизначених ситуацій. Коли потрібно розв'язати конфлікт, дати пораду у, здавалося б, глухому куті, підтримати когось чи спрогнозувати якусь довгострокову проблему.

«Коли мудрі люди мають чітке уявлення про проблему в її складності, вони спираються на свої пов'язані з мудрістю знання та досвід, щоб розглянути шляхи збалансування різних інтересів і працювати над

можливими рішеннями, які максимізують загальне благо» [52]. Коли відносно найкращий шлях до рішення буде визначено, мудрі люди намагатимуться забезпечити його застосування, впровадити, надавати підтримку й далі за потреби.

У результаті кропітких досліджень, було розвинуто декілька концептуальних моделей вивчення мудрості. За спрямованістю вони поділяються на когнітивно-орієнтовані та особисто орієнтовані. А саме:

- ❖ Берлінська модель,
- ❖ Бременська модель,
- ❖ Теорія балансу мудрості,
- ❖ Трьохмірна шкала мудрості,
- ❖ Модель мудрого мислення,
- ❖ Шкала самооцінки мудрості
- ❖ Модель мудрості як виходу за межі повсякденного мислення.

Так у Берлінській моделі мудрість визначає як експертне знання про важливі та складні питання людського життя. Згідно з берлінською моделлю, мудре мислення про складні життєві проблеми характеризується високим рівнем фактичних і процедурних життєвих знань, а також усвідомленням відмінностей у цінностях і життєвих контекстах, які формують погляди людей, а також невизначеності та непередбачуваності життя» [див. 49]. Спираючись на цю модель, мудрість можна поділити загальну та особисту. Особиста мудрість проявляється в тому, як люди справляються з труднощами у власному житті, що може зовсім відрізнятися від того, як вони думають про виклики в житті інших людей. Тут якраз ідеться про вміння подолати ефект Соломона. Як показали, наприклад, дослідження Гроссмана і Кросса [див. 54], учасники більш мудро міркують про ту саму проблему, якщо вони уявляють її стосовно когось іншого, ніж якщо вони уявляють її стосовно себе. Емоційне збудження та підвищена зосередженість на собі, які часто викликають виклики в реальному житті, можуть обмежити ступінь, до якого люди можуть використовувати свої знання, пов'язані з мудрістю, і стратегії

міркування. Дослідницька програма Ігоря Гроссмана та його колег (Університет Ватерлоо, Канада) [50; 56]. також спирається на берлінську модель і дослідження діалектичного мислення. Він зосереджується на мудрому міркуванні, яке характеризується метакогнітивними процесами, що включають інтелектуальну скромність, усвідомлення невизначеності та врахування різних контекстів і перспектив. Інтелектуальна скромність – свідоме розуміння меж власного знання, усвідомлення того, що наші судження можуть бути нашими упередженнями. Цей феномен відомий ще з античних часів як ефект Сократа.

Висновки І. Гроссмана (до речі, психолог українського походження) та його колег такі: мудрість не залежить від рівня інтелекту і освіти. Бо сучасна освіта прищеплює здебільшого високу самооцінку і прагнення до незалежності у західноорієнтованій людині. Значну роль у розумінні мудрості відіграють контекстуальні події та культурне середовище. Відсутність упереджень, відкритість мислення, вміння розглядати проблему під іншим кутом зору й аналітична неупередженість розвиваються не під час навчання, а в співперебуванні, співучасті, співпереживанні у тих некомфортних станах, в яких ми змушені шукати відповіді на нелегкі життєві виклики. Тобто мудрість розвивається у ситуаціях, які характеризуються високою ступеню невизначеності, неоднозначності, неконтрольованості й обмеженістю ресурсів і можливостей. Із віком мудрість приходить не до всіх [див. 53]. Також людина міркує мудріше тоді, коли вона налаштована позитивно, перебуває у гарному настрою і керує своїми емоціями.

Бременська парадигма мудрості включає п'ять критеріїв особистої мудрості, і стосуються того, як люди думають про себе та власні життєві проблеми [див. 55]. Особиста чи персональна мудрість включає обов'язково: глибоке знання свого внутрішнього світу, сенсу життя. пріоритети; розуміння того, що робити у невизначеній ситуації, стані подавленості; усвідомлення соціальної включеності, баланс; не ховатися, а шукати вихід навіть із найскладніших проблем, дивитися тверезо.

Теорія балансу мудрості Стернберга менше зосереджується на тому, як люди думають про життєві проблеми, а більше на рішеннях проблем, які вони пропонують.

У дослідженнях Р.Стернберга – засновника триархічної теорії інтелекту розум людини умовно поділяється на аналітичну, практичну та творчу частини. І саме практична частина чи практичний інтелект спрямований на адаптацію в навколишньому світі. Або ж його зміни у відповідності до намірів. Практичний інтелект «передбачає вміння розв’язувати повсякденні задачі в реальному світі. Стернберг називає цей інтелект “street smart” – кмітливостю, яка показує, наскільки добре людина пристосована до зовнішнього середовища» [57]. Професор Р.Стернберг описує розумну людину, як таку, що може самостійно знайти баланс між можливостями цих видів інтелекту при їх активному використанні в розв’язанні проблем, з якими вона стикається. Мудрі люди подумки «зроблять крок назад», щоб отримати чіткішу об’єктивну картину як ширшого контексту, так і фону проблеми та її глибинних деталей. Зазвичай це передбачає вислуховування декількох точок зору залучених людей або груп у спокійній, відвертій формі, з повагою та співчуттям. За Стернбергом, мудрі рішення врівноважують різні внутрішньоособистісні, міжособистісні та позаособистісні інтереси, пов’язані з метою досягнення загального блага; можливі способи реагування на складну ситуацію (адаптація до середовища, зміна середовища, або взагалі вихід із середовища); і короткострокові та довгострокові наслідки будь-яких дій. Відповідно до Теорії балансу мудрості Стернберга, основною характеристикою мудрих рішень складних проблем є те, що вони збалансовують різні внутрішньо-, між- та позаособистісні інтереси.

Підводячи підсумок, когнітивно-орієнтовані моделі мудрості описують, як мудрі люди думають про життєві проблеми. Мудре мислення характеризується усвідомленням мультиперспективності складних ситуацій, обмеженості власних знань і непередбачуваності майбутнього. Передбачається, що мудре мислення дає рішення проблеми, які збалансовані

між різними залученими потребами та враховують як довгострокові, так і короткострокові результати. Важливо, що ступінь здатності людей розумно міркувати залежить від ситуаційних характеристик. Люди міркують мудріше, коли вони бажають і можуть розглядати інші перспективи, ніж їх власні.

Моделі, орієнтовані на особистість, з'явилися приблизно в 2000 році. Частково спираючись на критику когнітивної спрямованості існуючих концепцій мудрості, вони наголошують на особистісних, емоційних і мотиваційних компонентах мудрості.

Тривимірна модель мудрості визначає мудрість як поєднання трьох вимірів особистості: рефлексивний, когнітивний і афективний. Рефлексивний вимір — це готовність дивитися на речі з різних точок зору, щоб отримати ширше розуміння і не піддаватись заангажованим, суб'єктивним упередженням. Когнітивний вимір — це бажання пізнати істину, тобто зрозуміти значущість і глибину явищ і подій, особливо щодо внутрішньоособистісних і міжособистісних питань. Афективний (або співчутливий) вимір визначається як співчуття, емпатія та співчутлива любов до інших. Особливість тривимірної моделі у тому, що вона не лише включає параметри особистості, які спонукають людей здобувати знання, пов'язані з мудрістю, і розглядати різні точки зору на складні проблеми, а й додає співчуття як важливий фактор, який може спонукати людей підтримувати інших і шукати спільного блага у складних ситуаціях. Дослідники (Майкл Р. Левенсон, Керолін Олдвін) зазначають, що основною якістю мудрості є сама трансцендентність: відчуття зв'язку з людьми, іншими поколіннями та природою; відчуття сенсу та мети; переживання позитивних емоцій, таких як радість, внутрішній спокій і трепет.

Третя група моделей мудрості зосереджена на мудрості як результаті навчання в житті через рефлексію попереднього досвіду. Ці моделі припускають, що як когнітивні компоненти, такі як саморефлексія, так і некогнітивні компоненти, такі як відкритість, необхідні для отримання мудрого розуміння життєвого досвіду. Ця модель Дж. Д. Вебстера визначає

мудрість як готовність і здатність застосовувати знання, отримані з життєвого досвіду, щоб сприяти оптимальному розвитку себе та інших [див. 58]. Отже, критичний життєвий досвід розглядається як передумова для розвитку мудрості. Відкритість і готовність згадувати та розмірковувати необхідні для навчання на такому досвіді, а регулювання емоцій і дотепний гумор допомагають мудрим людям справлятися з важкими переживаннями та осмислювати їх.

Модель мудрості як виходу за межі повсякденного мислення розроблена в Орегонському університеті в 2005 році. Ця мудрість передбачає рефлексію, постійний перегляд поглядів і всеохоплююче задоволення. Особливістю цієї моделі є те, що для дослідження мудрості тут досліджується і «немудрість». Мудрість – це стан духовної гармонії у собі і зі світом. Все життя є картинкою з пазлів, які ми можемо комбінувати і перетасовувати. Інші люди – досвід, який допомагає зрозуміти себе.

З 2013 року з'явилась нова модель життєвого досвіду MORE як теорію того, як розвивається мудрість і як вона проявляється в складних ситуаціях. Її основоположником є J.Glück [див. 52]. Він та його прихильники вважають події, що змінюють життя, головним каталізатором розвитку мудрості. Однак, щоб стати мудрішими завдяки такому досвіду, необхідні певні психологічні ресурси. Такими ресурсами є здатність керувати невизначеністю та неконтрольованістю, відкритість до різноманітних перспектив і нового досвіду; відбивна здатність; емоційна чутливість і регуляція.

Різні моделі та інструментарій досліджень ставлять питання чи взагалі можна виміряти щось, що до кінця не визначене у понятті і в розумінні. «Проте після багатьох років на передовій досліджень мудрості ми повірили в «теорію слона»: що різні показники мудрості є сумісними та взаємодоповнюваними, а не суперечливими, зосереджуючись на різних аспектах одного складного явища та операціоналізуючи їх у різних способами, і що всі ці грані поєднуються в реальних проявах мудрості» [52].

У 2020 році С.Карамі запропонував багатогранну модель мудрості на основі систематичного огляду існуючих досліджень мудрості. У його розумінні мудрість — це ситуаційна конструкція, яка передбачає адекватне використання знань, інтелекту та креативності, саморегуляції, відкритості та толерантності, альтруїзму та моральної зрілості, а також розумного судження для вирішення критичних проблем.

Українська дослідниця М.Л. Смульсон виокремлює таку структуру мудрості, в яку входять когнітивні, особистісні та поведінкові підструктури. «Когнітивна підструктура визначається досвідом, знаннями, як базовими, так і про досвід виконання дій, самопізнанням, навчуваністю, оперативним використанням інформації, врахуванням контексту і баченням ситуації в цілому, інтуїцією, передбаченням, логічним мисленням, розважливістю, аналітичністю тощо. Особистісні властивості, які відіграють певну роль у становленні мудрості, – це толерантність, стриманість, альтруїзм, хитрість, організованість, допитливість, скромність, доброта, обережність, комунікабельність. Поведінкова підструктура пов'язана з використанням знань на практиці (їх перетворення на засоби розв'язування задач), готовністю давати поради (і не давати їх, тобто мовчати), втілювати нові ідеї» [36, с.132]. А інша дослідниця Л.Міщиха зазначає, що до умов, які «сприяють розвитку мудрості особистості належать: успішне розв'язання індивідом нормативних криз і конфліктів, вироблення ним адаптивних особистісних властивостей, уміння отримувати корисні уроки з минулих невдач, здатність акумулювати енергетичний потенціал усіх пройдених стадій» [25]. На її думку, саме мудрість «утримує розум від суєти, від самовпевненості і від саморозтрати, наповнюючи життя смислами, позаяк є ознакою не тільки «учительства», але й «учнівства», як здатність до розвитку» [25].

Іноді людям не цікаво зрозуміти глибину складної ситуації; вони віддають перевагу простому та упередженому погляду. Зосередженість на

власних вигодах або вигодах своєї групи може змусити людей ігнорувати потреби інших людей або груп. Сильне емоційне збудження може призвести до того, що люди не бажають і не можуть розглядати різні точки зору. Таким чином, ступінь, до якого люди використовують свої здібності мислення, пов'язані з мудрістю, у певній ситуації залежить від того, якою мірою вони перебувають у розумінні, що сприяє розвитку мудрості, що, згідно з інтегративною моделлю мудрості, залежить від рівня їх не-когнітивні компоненти мудрості.

А ще бувають ситуації, коли люди гніваються і впадають у депресію, не дуже піклуються про своїх ворогів чи навіть друзів і не здатні знаходити ідеальні рішення проблем, яких є нескінченна складність. Чи існує мудрість у нашому реальному світі? Чи це ідеал, високий рівень, наші *уявлення* про мудрість, які в теоретичному плані (на папері) лягають гарно, а в реальності – нереалістичні.

Та є інші приклади. Найбільше вражає те, що серед людей із високими показниками мудрої аргументації кількість смертей є меншою. Імовірно, припускає Д.Робсон це відбувається тому, що мудрі люди краще оцінюють «ризик для здоров'я у різних сферах діяльності або ж кращу здатність протидіяти стресові» [34, с.117].

Підсумовуючи, ми стверджуємо, що люди, які здатні підтримувати стан емоційної рівноваги, відкритості та турботи про інших навіть у дуже складних ситуаціях, здатні повністю використовувати свої когнітивні здібності, пов'язані з мудрістю.

Мудрі люди знають багато про життя загалом та про інших людей, але вони також знають багато про себе — свою власну особистість, сильні та слабкі сторони та потреби. Як частина їхнього самопізнання, вони краще усвідомлюють власні упередження та сліпі плями, ніж інші люди, що допомагає їм отримати більш об'єктивний, егоцентричний погляд на проблеми.

Мудрі люди чітко усвідомлюють обмеження своїх знань і влади. Вони знають, що ніхто не може передбачити результат дуже складних ситуацій з абсолютною впевненістю, що несподівані речі можуть трапитися з кожним у будь-який час, і що багато чого з того, що відбувається в нашому житті, неможливо контролювати.

Нашою головною метою було показати, що різні моделі мудрості, запропоновані дослідниками, доповнюють, а не суперечать одна одній, і що поєднання їх різних елементів може дати нам змогу пояснити мудру поведінку в реальному житті. Багато питань залишаються відкритими, і якщо, як ми дуже сподіваємося, дослідження мудрості продовжуватимуть залучати нових дослідників, які привнесуть у цю сферу нові знання та перспективи, модель, безперечно, доведеться ретельно переглянути через п'ять-десять років.

ВИСНОВКИ

Ідея мудрості є у всіх культурах. Вона присутня ще у міфологічному світогляді і розкривається саме з смисло-життєвої та практичної сторони.

У давніх міфологічних системах мудрість шанується як цінна і важлива риса, що має надлюдську природу і силу. Тому справжньою мудрістю володіють лише боги, а людина – шукач, любомудр. Мудрою людину роблять її набожність, мужність і слідування встановлених настанов. Значний акцент ставиться на тому, що мудрість є невід'ємність істинних знань і моральних цінностей.

У світових релігіях, таких як буддизм, християнство, іслам, мудрість була пов'язана з вірою та дотриманням моральних норм. Священні тексти містять важливі вказівки щодо мудрості та праведності.

Релігійна мудрість така актуальна, бо її істини пройшли випробування часом і труднощами. Термін «мудрість» може мати різне значення в різних релігіях та контекстах, але загальні характеристики мудрості включають в себе глибоке розуміння, досвід і знання, здатність до вирішення проблем, моральну компетентність, спокій і рівновагу, здатність надавати поради. Загальний підтекст полягає в тому, що мудрість - це якість, яка включає в себе розуміння та дію відповідно до цього розуміння, спрямовані на досягнення розумних та морально обґрунтованих цілей.

Філософія віддавна постає у ролі своєрідного інтелектуального мистецтва, яке проявляється у вмінні «вчити мислити», розрізняти найменші нюанси на шляху в пошуках істини. Це передбачає вміння читати символи, що закладені як у написаних текстах, так і на сторінках світу, а не лише розпізнавати буквальний сенс. Філософія орієнтувалась на досягненні та осмисленні мудрості, як певного способу поведінки, такого світогляду та світовідношення, яке висвітлюючи мудрість як прерогативу, апелює до «мистецтва жити». Мудрість полягає у вмінні творчо та нестандартно мислити в складних життєвих колізіях.

Важливо зазначити, що сучасні вчення про мудрість включають обговорення того, як мудрість може практично впливати на політичні рішення, соціальні відносини та моральну діяльність суспільства, та чи можливо за її допомогою створити ідеальне суспільство. Сучасні дослідники і філософи також вивчають психологічні, когнітивні, нейробіологічні та соціальні аспекти мудрості, щоб краще зрозуміти її природу та роль у нашому суспільстві.

Мудрість є поняттям, яке перетинається з філософією, етикою, психологією, етнографією, політологією тощо. Вона розглядається як важлива цінність в багатьох культурах і релігіях і визнається як джерело особистого та суспільного благополуччя.

Впродовж останніх 50-ти років зростає вивчення мудрості. Однією із причин є стан сучасного суспільства, яке стало розумнішим, освіченішим, ніж будь коли раніше за всю відому історію. Багатообіцяючі досягнення в медицині й техніці стикаються із цілим набором соціальних і екологічних проблем. Глобальні виклики вимагають збалансованих рішень. Суспільство потребує мудрих рішень і мудрих керівників.

У дослідженні ми розглянули декілька концептуальних моделей вивчення мудрості. А саме: Берлінська модель, Бременська модель, Теорія балансу мудрості, Трьохмірна шкала мудрості, Модель мудрого мислення, Шкала самооцінки мудрості, Модель мудрості як виходу за межі повсякденного мислення.

Головною нашою метою було показати, що різні моделі мудрості, запропоновані дослідниками, доповнюють, а не суперечать одна одній, і що поєднання їх різних елементів може дати нам змогу пояснити мудру поведінку в реальному житті. Багато питань залишаються відкритими, і якщо, як ми дуже сподіваємося, дослідження мудрості продовжуватимуть залучати нових дослідників, які принесуть у цю сферу нові знання та перспективи, модель, безперечно, доведеться ретельно переглянути через п'ять-десять років.

Мудрість необхідно розуміти не стільки як знання того, що існує, володінням безліччю інформацій та наукових термінів, а скільки як знання того, як існувати, могли стати частиною людства та зуміти зробити його кращим. Мудрість – це здатність встановлювати відношення, формулювати власні судження, аналізувати існуючі проблеми і використовувати засвоєні стратегії для розв’язання завдань та потреб.

Мудрість вивчали філософи різних шкіл та різних континентів, одні визначали її як шлях до просвітлення, інші як розуміння себе ,та засіб покращення суспільства. Та незважаючи на їхні розбіжності, мудрість поставала як основа всіх філософських учень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. 10 єврейських мудреців-філософів, яких потрібно знати.
<https://jewishbook.com.ua/10-evreyskih-mudretsov-filosofov.html>
2. Абдурахман аль-Шеха. Ісус в Корані.
<https://islamhouse.com/read/uk/%D0%86%D1%81%D1%83%D1%81-%D1%83-%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96-449649#t14>
3. Аль-Хікма (мудрість), дарована Всевишнім людині: 4+3 цитати.
<https://www.newlib.org.ua/al-khikma-mudrist-darovana-vsevyshnim-liudyni-4-3-tsytaty/>
4. Андерсен Н. Благоговіння перед Богом – це початок мудрості.
<https://www.churchofjesuschrist.org/study/liahona/2013/01/reverence-for-god-is-the-beginning-of-wisdom?lang=ukr>
5. Афіна. <https://uk.tristarhistory.org/athena>
6. Бенъє Ж.-М. Роздуми про мудрість. К.: НікаЦентр, 2003.
<https://textbook.com.ua/literatura/1593510157/s-8>
7. Біблія онлайн в перекладі Огієнка. Режим доступу: <https://bible-book.org/uk/>
8. ВАСАНТА ПАНЧАМІ, САРАСВАТІ ПУДЖА – 26 СІЧНЯ 2023 РОКУ
<https://krishna.ua/vaishnava-calendar/vasanta-panchami/>
9. Васильєва М. «Сутра серця» в тибетській буддійській традиції та її український переклад. Східний світ, 2021, № 4. С.129-144.
10. Власенко І. Мудрість – найкращий спосіб існування.
<https://uamodna.com/articles/mudristj-naykraschyu-sposib-isnuvannya/>
11. Вулєвич М.Р. Філософія як мудрість та її осмислення в науковій і практичній діяльності. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2005. № 2. С. 154-158.
12. Григорків-Коротчук І. Р. Мудрість як метакогнітивна настанова філософії // Гуманітарний дискурс у перспективі ХХІ століття: методологічні засади. Чернівці. 2021. С.81-85.

13. Дрозда-Сенковська Є. Дурість і когнітивні упередження // Чому люди тупі? Психологія дурості: збірник статей за редакцією Ж.-Ф. Марміона. Харків, 2023. 240 с.
14. Еліаде М. Трактат з історії релігій / Пер. з фр. Олексія Панича. К.: Дух і Літера, 2016. 520 с.
15. Етапи розвитку культури Стародавнього Китаю. <https://www.anciv.com/?p=295>
16. Єрмоленко А. Практична філософія як чинник формування дискурсивного розуму науковця // Філософські основи наукових досліджень. Київ: Інтерсервіс, 2019. 240 с.
17. Зубатюк Д., Зубатюк М. Історико-філософський аналіз мудрості // Соціально-гуманітарні дискурси сьогодення: світоглядні та ціннісні аспекти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Чернівці, 27-28 жовтня 2023 року). – Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. 2023. С. 38-42.
18. Козловець М. Мудрість як соціокультурний феномен. *Духовність. Культура. Виклики сьогодення. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. С. 16-22.
19. Кондратьєва В., Зарубін І. Сучасні теорії мудрості: літературний огляд. *Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2 (12). 2020. С.34-37.
20. Копитко В. Таємниці єгипетської "Книги мертвих". Ось що насправді приховують древні послання. <https://www.rbc.ua/rus/styler/taemnitse-egipetskoji-knigi-mertvih-os-shcho-1689690051.html>
21. Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклад з арабської М.Якубовича. К. ДУМУ «УММА» 2017. 608 с.
22. Кримський С. Ефект високого неба. <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/efekt-vysokoho-neba-0>
23. Лютий Т. Філософія – це любов до мудрості, а не торгівля думками. <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/12/7/221134/>

24. Міхалко М. Штурмуй! 21 спосіб мислити креативно. Харків: КСД, 2023. 400 с.
25. Міщиха Л. П. Мудрість як форма інтелектуальної зрілості. *Збірник наукових праць: психологія*. – 2019. – № 23. – С. 128-134.
<http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/10330>
26. Мудрі цитати Конфуція. Режим доступу: <https://cityat.net.ua/mudri-tsytaty-konfutsiya-100-tsytat/>
27. Мудрість Божа базується на Слові Божому й Ласці Святого Духа.
https://www.bazylianie.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=3457:2019-10-12-17-13-31&catid=71&Itemid=3
28. Наконечна О. П. Філософія як мудрість і життєтворчість. *Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук.праць.Вип. 706-707.Філософія.Чернівці*, 2014. С. 84-88.
29. О глибино премудрости Божої!
<https://www.jw.org/uk/%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B6%D0%BA%D0%B8/%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%8C/%D0%BC%D1%83%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/%D0%BC%D1%83%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%B1%D0%BE%D0%B3%D0%B0-%D1%94%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B1%D0%BE%D0%B3/>
30. Огірко О.В., (2017). Любов до мудрості як сенс філософії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 1(16), с. 218-222. Retrieved із <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/866>
31. Основні етапи розвитку релігії в Месопотамії. <https://www.anciv.com/?p=315>
32. Попович М.В. Що таке філософія? *Філософська думка: український науково-теоретичний часопис*. 2006. № 1. С. 3-24
33. Різ С. Мир - скандинавський символ мудрості <https://avareurgente.com/uk/myr-skandynavskyy-symvol-mudrosti>

34. Робсон Д. Пастка зарозумілості. Чому розумні люди вчиняють тупо. – Харків, 2021. 320 с.
35. Сковорода Г. Розмова про Премудрість. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3403>
36. Смутьсон М. Л. Мудрість як психологічний феномен. *Технології розвитку інтелекту*. 2013. Вип. 4. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2013_4_5.
37. Сулейманов М., Батіг Л. Сучасні мусульманки і християнки мають наслідувати скромність, мудрість і відвагу Марії. <https://dyvensvit.org/top/1016287/>
38. Сунь-цзи. Мистецтво війни. <https://findbook.in.ua/authors/sun-tszi>
39. Три типи інтелекту, які необхідні для успіху за триархічною теорією Стернберга. Режим доступу: <https://zhyvyaktyvno.org/news/tri-tipi-ntelektu-yak-potrbn-dlya-usphu-za-triarhchnoyu-teoryu-sternberga>
40. Філософський енциклопедичний словник. Мудрість. К.: Абрис, 2002. 742 с.
41. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. К. 1977. Т.8.
42. Чернишов Д. Як люди думають. Дніпро: Моноліт, 2019. 272 с.
43. Юркевич П. Ідея-Серце-Розум і досвід. Вінніпег.1984. 167 с.
44. Якубович М. Співвідношення «знання – дія» у філософській думці ісламського світу. *Філософські пошуки. Сучасні аспекти співвідношення філософії і науки*. – Львів-Одеса: Cogito-Центр Європи, 2008. – Випуск XXVII. – С. 330-340.
45. A Story Behind the Name of «Mazda». WE ARE MAZDA <https://www.mazda.com/en/innovation/mazda-stories/mazda/behind/>
46. Ardelt, M. (1997). Wisdom and life satisfaction in old age. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 52(1), 15–27. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/9008672/>
47. Ardelt, M. (2004). Where can wisdom be found? A reply to the commentaries by Baltes and Kunzmann, Sternberg, and Achenbaum. *Human Development*, 47, 304–307 https://www.academia.edu/671296/Where_Can_Wisdom_Be_Found

48. Baehr, J. (2012). Two Types of Wisdom. *Acta Analytica*, 27(2), 81–97. <http://doi.org/10.1007/s12136-012-0155-3>
49. Baltes, P. B., & Staudinger, U. M. (2000). Wisdom: a metaheuristic (pragmatic) to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55(1), 122. https://www.researchgate.net/publication/11946295_Wisdom_A_Metaheuristic_Pr agmatic_to_Orchestrate_Mind_and_Virtue_Toward_Excellence
50. Bierly III, P. E., Kessler, E. H., & Christensen, E. W. (2013). Organizational learning, knowledge and wisdom. *Journal of Organizational Change Management*, 13(6), 595–618. <http://doi.org/http://dx.doi.org/10.1108/09534810010378605>
51. Boyce, M. “AHURA MAZDĀ,” *Encyclopædia Iranica*, I/7, pp. 684-687; an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/ahura-mazda>
52. Glück J. The Wisdom Researchers and the Elephant: An Integrative Model of Wise Behavior. (2022) <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/10888683221094650>
53. Grossmann I.& Kung F. Y.H. Wisdom and Culture. *Handbook of cultural psychology* (2nd Edition). New York: Guilford Press. [Wisdom%20and%20Culture.FINAL.FINAL.pdf](#)
54. Kross, E., & Grossmann, I. (2012). Boosting wisdom: Distance from the self enhances wise reasoning, attitudes, and behavior. *Journal of Experimental Psychology: General*, 141(1), 43–48. <http://doi.org/10.1037/a0024158>
55. Mickler Ch., Staudinger M. (2008) Personal Wisdom: Validation and Age-Related Differences of a Performance Measure. *Psychology and Aging*. 23(4):787-99. https://www.researchgate.net/publication/23784175_Personal_Wisdom_Validation_and_Age-Related_Differences_of_a_Performance_Measure
56. Oden Charles D., Ardelt Monika and Cynthia P. Ruppel. Wisdom and Its Relation to Ethical Attitude in Organizations. *Business & Professional Ethics Journal*. Vol. 34, No. 2 (Summer 2015), pp. 141-164 (24 pages)

57. Sternberg, R. J. (1998). A balance theory of wisdom. *Review of General Psychology*, 2(4), 347– 365. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1037/1089-2680.2.4.347>
58. Webster, J. D. (2003). An exploratory analysis of a self-assessed wisdom scale. *Journal of Adult Development*, 10(1), 13–22. https://www.researchgate.net/publication/226873543_An_Exploratory_Analysis_of_a_Self-Assessed_Wisdom_Scale
59. Wisdom. Режим доступа: <https://en.wikipedia.org/wiki/Wisdom>
60. Yang, S.-Y. (2001). Conceptions of wisdom among Taiwanese Chinese. *Journal of CrossCultural Psychology*, 32(6), 662–680. https://www.researchgate.net/publication/256422927_Conceptions_of_Wisdom_among_Taiwanese_Chinese